કાળચક્ર

ઝવેરચંદ મેઘાણીની અંતિમ નવલકથા

ઝવેરચંદ મેઘાણી

જન્મ: ૧૭-૮-૧૮૯૬ મૃત્યુ: ૯-૩-૧૯૪૭

કાળચક્ર

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ.

પહેલી આવૃત્તિ
૯ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૭

કિંમત
બે રૂપિયા

પ્રકાશક:
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી
તારાચંદ માણેકચંદ રવાણી
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધીમાર્ગ
અમદાવાદ

મુદ્રક:
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા, નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે
અમદાવાદ

નિવેદન

૧૯૪૩માં 'પ્રભુ પધાર્યા' લખ્યા પછી છેક ત્રણ વર્ષે મારા પિતાશ્રીએ એક નવી નવલકથા લખવા બેસવાની હામ ભીડી. લડાઈ, દુકાળ, કુઆવો, કાળાં બજાર, લોકક્રાંતિ, આઝાદ ફોજ વિગેરેનું વાતાવરણ એમના અંતરમાં ઘોળાયા કરતું હતું અને લખવા બેસે તો કેટલીય સામગ્રી મગજમાં તૈયાર પડી હતી. પરંતુ એમનાં આંગળાં 'રાઈટર્સ ક્રૅમ્પ' નામે દર્દથી જકડાઈ ગયાં હતાં, કલમ પકડાતી નહોતી, અક્ષરો મંડાતા નહોતા—એટલે આખી સળંગ નવલકથા શરૂ કરવાની એ હિંમત કરતા નહોતા.

કેટલાક મિત્રો આગ્રહ કરી કરીને એમને નવી નવલકથા લખવાનું વારંવાર કહેતા. આખરે ૧૯૪૬ના ઉનાળામાં એમણે આ નવલકથાનો આરંભ કર્યો અને 'ઊર્મિ' માસિકમાં એને ચાલુ વારતા તરીકે આપવાનું શરૂ કર્યું. અગાઉ

'જન્મભૂમિ' અને 'ફૂલછાબ'ની ચાલુ વારતાઓના અઠવાડિક હપ્તાની ઉઘરાણી શિર પર લટકતી હતી તેને કારણે પોતે અમુક નવલકથાઓ ઝડપભેર લખી શક્યા હતા તેમ આ માસિક હપ્તા પણ આંગળાંને ચાબૂક મારી મારીને એની પાસે નવી નવલકથા લખાવી શકશે એમ તેઓ માનતા હતા. એ રીતે ૧૯૪૬ના જુલાઈથી ૧૯૪૭ના માર્ચના અંક સુધીમાં એમણે આ કથાના આઠ હપ્તાઓ લખ્યા. પ્રત્યેક મહિનાનો હપ્તો એને છાપવા દેવાનો હોય ત્યારે જ એ લખવા બેસતા. કથાનો વિશાળ પટ એમના મનમાં ઝાંખો ઝાંખો દેખાતો હશે, બાકી દર હપ્તાના વિગતવાર પ્રસંગો તો દરેક મહિને એ હપ્તો લખતી વેળા જ તેઓ નક્કી કરી લેતા.

એટલે, આ વારતાને તેઓ કઈ રીતે વિકસાવવાના હતા તે ચોક્કસપણે કોઈ કહી શકે તેમ નથી — કારણ કે કદાચ ખુદ તેમણે જ એ ચોક્કસપણે વિચાર્યું નહિ હોય. એમની સાથેની સામાન્ય વાતચીતમાંથી એટલી ખબર પડતી કે આઝાદ હિંદ ફોજના અને ૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિના પ્રસંગોને આ વારતામાં વણી લેવાની—અને કદાચ, નવલકથાઓની એક આખી હાર-માળા ઊભી કરવાની એમની ઇચ્છા હતી.

એમણે અધૂરી મૂકેલી કથા, જેવી છે તેવી, સ્વર્ગસ્થની પહેલી માસિક પુણ્યતિથિએ પ્રગટ કરી છે. પ્રત્યેક મહિનાનો હપ્તો 'ઊર્મિ'માં છપાઈ ગયા બાદ એમણે પોતાને હાથે તેમાં કરેલા કેટલાક સુધારાઓ પણ અહીં શામિલ કર્યા છે.

૯મી એપ્રિલ, ૧૯૪૭ — મહેન્દ્ર મેઘાણી

કાળચક્ર

: ક્રમ :

	પ્રકરણ	પાનું
૧	હેમાણીની ખડકી ...	... ૧
૨	ગોપાળભાનું કમરાળું ...	... ૧૦
૩	દાદાનો વારસદાર ...	... ૨૨
૪	બે દશ્યોની સમસ્યા ...	... ૩૪
૫	ધર્મસ્થાનકો	... ૪૨
૬	ચક્રનો પહેલો આંટો ...	... ૫૨
૭	છેલ્લો જવાબ પકડાયો નહિ	... ૬૬
૮	ત્રણ વરસે	... ૭૧
૯	જમાનો બદલે ત્યારે ...	... ૭૯
૧૦	બાંધી મૂઠી	... ૮૬
૧૧	મુર્દામાં પ્રાણસંચાર ...	... ૯૨
૧૨	બાલબચ્ચાં સાંભરે છે ...	...૧૦૪
૧૩	માણેકબેન	...૧૧૫
૧૪	ક. બિલ્ડિંગની ટોચે ...	...૧૨૮
૧૫	ભૂતખાનામાં હું ક્યાં આવી પડી?	...૧૪૮

૧

હેમાણીની ખડકી

સૂરજ આથમ્યો હતો, છતાં એણે રાતના અંધકારની પાસે મીનો નહોતો ભણ્યો. છાતી પર ચડી બેઠેલ હરીફના દબાણ નીચે પણ પછાડા મારતા છોકરાની માફક સૂરજ પણ છેલ્લાં અજવાળાં ફેંકી રહ્યો હતો.

વિમળા હજુ પાછી ફરી નહોતી. એ બપોરવેળાની બહાર ગઈ હતી, સાથે ઉઘરાણીનો ચોપડો હતો અને એ ચોપડાના કરતાં ય વધુ કીમતી એવું જોબન એની સાથે હતું. પાસું ફેરાળી જેવું ગામ હતું. લેઉવા કણબીની વહુઅ રૂઆંએ કુદરતે બક્ષેલા અને ભરતભર્યાં કપડાં થપાટાએ ભાંગી પડતાં રૂપના રેઢા ઘડા પાઈ પાઈને ફેરાળીના જુવાનોને ચિમડી નાખ્યા હતા. ધોળે દિવસે અત્તરના શીશીઓ કણબણોનાં શરીર પર છંટાતી હતી અને સીમસેઢે તો શું પણ પાનેરની નાળીઓને મોઢે પણ રંગીલાઓ આંટા ફરી ચેનચાળા કરતા. નાની ઉંમરના દીકરાઓને પરણાવનારા ખેડુ પિતાઓ એવાં

લગ્ન પોતાને જ માટે કરાવતા એવું છડેચોક કહેવાતું. એની વચ્ચે વિમળા ઉઘરાણી કરવા નીકળી હતી.

ચિંતા કરતી મા ઓરડા બહાર નીકળી શકતી નહોતી, કારણ કે પોતે ખૂણો પાળતી હતી. વિમળાના બાપાને ગુજરી ગયે ચાર મહિના થયા હતા; ને એક જ ઓસરીએ કુટુંબીઓનાં ચારેક ઘર હતાં. વરશી વાળ્યાં પહેલાં ફળિયું પણ વળોટાય નહિ.

છેવટે દિવસને રાત પૂછડી સુધી ગળી ગઈ ત્યારે ખડકી ખખડી.

'કોણ?'

'એ તો હું ઘેલી.'

એક જ ઓસરીએ આવેલા બીજા ઘરમાંથી બબડતા બબડતા એક પંચાવન વર્ષના આદમી ઊઠયા: આ તે હેમાણીનાં ખોરડાં સમજવાં કે વાઘરીવાડો સમજવો? અઢાર વરસની છોકરી રાતે પાટકવા નીકળે છે! હજી તો બાપની ચેહ ટાઢી પડી નહિ, ત્યાં તો બસ કોઈ દી' સામાં જ નો'તાં સર્જ્યાં જાણે!' એ બોલનાર વિમળાના ભાઈજી (બાપના મોટાભાઈ) હતા. ભાઈજી બોલતા બોલતા ખડકીએ પહોંચે એ પૂર્વે તો ભાઈજીના એ બડબડાટ બંને બાજૂએ પહોંચ્યા: ઓરડામાં ખૂણે બેઠેલી વિધવાને કાને, અને ખડકી બહાર ઊભી રહેલી વિમળાને કલેજે. એકના પતિની ને બીજીના પિતાની ચિતા બે જુદી જુદી જગ્યાએ જાણે પાછી પ્રજળી ઊઠી.

'અટાણમાં શીદ આવી, બાપ? હજી નિરાંતે શેકાવું હતું ને?' ખડકી ખોલીને ભાભુજીએ વિમળાને સત્કારી. ખડકી એ બંને ઘરને એક જ હતી.

વિમળામાં એક અવગુણ હતો, એ અંધારે પણ દેખાયો. એના મોં પર મલકાટ રમતો હતો. એ ફક્ત એટલું જ બોલી: 'ધરમશી પટેલે માંડ પૈસા કાઢ્યા. ભાભુજી! એની સાથે બહુ કડાકૂટ કરવી પડી.'

'સારું! સારું! તારા વિના એની ઉઘરાણી ન જ પતત. અમને ડોકરાઓને તો ધરમશી શેનો કાઢી આપે?'

એ શબ્દોનો ગંદો મર્મ ન પકડી શકે એવી ઘેલી તો વિમળા, એનું હલામણું નામ 'ઘેલી' હતું તેમ છતાં પણ, અલબત નહોતી. એણે જવાબમાં ફક્ત ઓઢણાનો પાલવ જ સંકોર્યો, અને એ અંદર આવીને સીધીદોર ઓરડે ચાલી ગઈ ત્યારે એના સાડલાના સરગટ નીચે એક હાથમાં કાગળિયાંનો જે સળવળાટ થયો તેને પણ ભાભુજીના સરવા કાને પકડી પાડ્યો. એ હતી સોએક રૂપિયાની નાની મોટી નોટો.

ખૂણામાં લપાઈને બેઠેલી માની સામે વિમળા ઊભી રહી, પછી બેસી ગઈ, ચોપડો મા પાસે મૂક્યો, અને રૂપિયાની નોટો નીચે મૂકીને મા આગળ ગણી દેખાડવા લાગી, છતાં બા મૂગી જ રહી. વિમળાને છેક બપોરથી લઈ સાંજ સુધીની પોતાની વિજય-વાર્તા બાને સંભળાવવાની હૈયાથી હોઠ સુધી આવેલી હોંશ પાછી હોઠ અને હૈયા વચ્ચે જ આવજા કરતી રહી ગઈ. મૂંગી બેઠેલી બંને મા-દીકરીને કાને

ઉઘરાણી–ખડકીના મોટા આગળિયારા અને ધીંગી સાંકળ બિડાવાનો અવાજ પડ્યો. ખડકી વાસવામાં ભાઈજી કોઈ મોટા સેન્ટ્રલ પ્રીઝનનો રાત–બંદોબસ્ત કરનાર જેલ–દરોગાનું સ્મરણ કરાવતા હતા. સાંકળ આગળિયારા વાસી કરી બરાબર વસાયું છે કે નહિ એ વિષે સાંકળ આગળિયારા ઉપર હાથ ફેરવી ખાતરી કરી પાછા ફરતા ભાઈજી લૂખસ ભરેલું શરીર ઝરડ ઝરડ ખજવાળતા પોતાની ગૂણ વાતનો ત્રાગડો ફરી સાંધતા હતા :

'હું શું મરી ગયો છું, બાપ ! ટપોટપ ઉઘરાણી પતાવી દેતો'તો. આંટા ખાઈ ખાઈ નવાં નકોર પગરખાં પણ ઘસી નાખ્યાં; પણ મારું કાંઈક મેલાપણું દીઠું હશે તે દીકરીને ઉઘરાણીએ કાઢી. આજ જઈ ને મહેમૂલી સાહેબ પાસે ઊભી રહી ઓકરી. મેં જાણેલું કે છોકરીના મોઢમાં છભ નથી, પણ આ અઢાર વરસમાં નહિ બોલી હોય એટલા લડાકા ત્યાં કચેરીમાં ઊભી ઊભી નાંખ્યા પાકટના હાકેમના સામે મારી આવી ગામના થાણદારને–ઈ નખેદમાં નખેદ અને નાગા માણસને–નાહક ત્યાં મોટા અમલદારની આગળ વગાડીને દુશ્મન બનાવ્યો મોટો અમલદાર તમારી ઉઘરાણી તતી ઘડીએ ચુકાવવાના હુકમ કાઢી ગયો એમાં શું શું? ગામ આખું મોં આડા ફાળિયાં નાખીને ખિખિયાટા કરી રહ્યું છે, બાપ! બજારે નીકળ્યું જાતું નથી. જે મળે એને હોઠે એ જ વાત : 'અરે શેઠ ! હદ કરી તમારી ઘેલીએ તો! વજુલાલીને–કાળમીંઢ પાણાને ઓગાળી નાખ્યો. વકીલ બાલિસ્ટર કડાં કરડે એવી તો વાચા તમારી ઘેલીની !. થાણદારને તો ગાભાનો માનવી બનાવી દીધો તમારી

ઘેલીએ. હુશિયારીનાં આવાં વર્ણન હેમાણીના કુળની દીકરીનાં થાય એનો માયલો મરમ શું હું નહોતો પામી શકતો? હે...હે રણછોડરાય!'

એટલું બોલીને ભાઈજી બાટલા પર બેઠા, ત્યારે એ ચુપકીદીના ગાળામાં દીકરી વિમળા પોતાની માતાનું મોં નીરખી રહી. બપોરવેળાનો જે ઈતિહાસ પોતે કહેવા ઉત્સુક હતી તે તો ભાઈજીએ જ ભાખી નાખ્યો હતો. મૂએલા બાપની એઠ્ઠોમાં રોકાઈ રહેલી ઉઘરાણી એ એક માત્ર આ મા–દીકરીનું જીવન–સાધન હતું. એની પતાવટ ભાઈજીને સોંપીને એક જ મહિનામાં આ દીકરીએ બિલાડીને દૂધ ભળાવ્યા જેવો અનુભવ કર્યો હતો. ભાઈજી સોના પચાસે પતાવી, પચાસ પોતાના ગજવામાં ટપકાવી પચીસ જ પત્યા એવો હિસાબ પોતાના નાના ભાઈની વિધવાને ભણાવતા હતા. એ સ્થિતિને પામી ગયા પછી જ માએ પુત્રીને હાથ ચોપડો પકડાવ્યો હતો. અને સાંજે જ્યારે ગામમાંથી એક બે જણીએ આવીને ઓસરીની કોરે બેસી ઓરડામાં લપાયેલી વિધવા પાસે વધારે વધામણી ખાધી કે ઘેલીએ તો મહેસૂલી સાહેબની પાસે આજે રંગ રાખી દીધો, તમારી ઉઘરાણીનું તો ઠીક પણ આખા ગામનું લોહી પીનાર થાણદારનો ઘડો ફોડી નાખ્યો, ત્યારે માતાને હૈયે આટલાં વર્ષે ધાવણનો પાનો ચડ્યા જેવું થયું હતું: એને ધોકે ધોકે મારો તો પણ જે ઘેલી લૂલી ન હલાવે તેવી ઘેલી અમલદારોની સાથે ભરવસ્તી વચાળે આટલી બધી વાણી ક્યાંથી લાવી હશે એનો વિધવાને ત્યારે વિસ્મય થયો હતો, પણ એ વિસ્મયનો,

માનનો, વહાલનો ચડેલો પાનો અત્યારે ઊતરી ગયો. ભાઈજીએ સાચું કહ્યું : હેમાણી–ફળિયાની પટારા જેવી કુળ-મરજાદમાંથી આજે પહેલી જ વાર પરણાવવા જેવડી પુત્રીએ મોટી માલમતાનું ખાતર પડાવ્યું હતું. વિધવાને દીકરી વિજયી દેખાતી મટી ગઈ: કોઈક એબવાળી દીકરી દેખાઈ. સૂરજ આથમે કે તુરત ભડોભડ દેવાઈ જતી, વીશ વર્ષની અતુટ પ્રણાલિકાવાળી હેમાણી–ખડકી, કુટુંબના કોઇ મરદને માટે પણ રાતે ઉઘાડવી પડે એવા પ્રસંગો જૂજ જાજ હતા, (કારણ કે કેરાળીમાં ૭૬ ની સાલમાં બહારવટિયા પડ્યા ત્યારે આ ઘર લૂંટાયું હતું.) એક જુવાન વયની અણ-પરણી છોકરીને માટે ખડકી ઉઘાડવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

ફળીને એક છેડે બાંધેલ ભેંસના રણકારથી મા–દીકરીના મૌનમાં મોટો ભંગ પડ્યો. એ બંને જણીઓને ભેંસ જાણે બોલાવતી હતી : 'ઝટ ચાલો, મારાં આઉં ફાટે છે અને મારી પાડી ભૂખી છે.'

એક તાંબડી માએ ને એક બીજી તાંબડી દીકરીએ લીધી, ટંકે અધમણ દૂધ કરનાર ભેંસને દોવી એ એક જણ માટે અશક્ય હતું. મા–દીકરીએ સામસામાં બેસી બબ્બે આંચળ દોયાં ચાર શેડની મેઘવૃષ્ટિ ચાલતી હતી. દોનારનાં મોં મૂંગાં હતાં, પણ મન બોલતાં હતાં. (ભેંસ વિમળાના સાસરાની ભેટ હતી. એ ડમરાળાવાળા આ વાત જાણશે તો? જેઠ એમને જણાવી દેશે તો?)

ત્રીજા માનવી—ભાઈજી—નો રુદો પણ એ જ રટણ કરી રહ્યો હોય, તેમ એમણે પથારીમાં બેઠે બેઠે પાછો ત્રાગડો આગળ કાંતવા માંડયો:

'મરનારો મુર્ખો હતો ત્યારે જ આમ બને ના? મેં એનું પચાસ વખત નાક કાપેલ, કે ભાઈ! હવે આ ડમરા-વાળાની મધલાળ છોડી દે. જમાઈ માંદો રહેતો ત્યારે જ કહ્યું, તો કહે કે ભગવાન એને સાજો કરશે; જમાઈ સાજો થઈને કાઠીઓના કજિયામાં ઓરાઈ ગયો ત્યારે પણ મર-નારને મેં ચેતવ્યો કે ભૂંડા! હવે ડમરાળાને શેઠ—ખોરડે દીકરીનો ચૂડો હેમખેમ નથી: તોપણ મરનારો વટ ન મેલે. એ ચે પ્રત્યું, પણ હવે શું બાકી રહ્યું છે? ડમરાળામાં હવે કઈ સાયબી બેઠી રહી છે? ભાણું ઉટકનારી એંઠી થાળી-ઓમાંથી લૂઈલૂઈને અરધું છાલિયું રોજ ઘીનું ભરી લેતી એ દા'ડા શેઠ—ઘરમાંથી આથમી ગયા; રહી છે એક સ્વામી વિવેકાનંદની ચોપડિયું. અને જમાઈ જઈ બેઠો સીંગાપુર. ત્રણ વરસ થઈ ગયાં. નથી કોઈ ખરખબર, નથી રેડિયો બોલ્યો કોઈ દી' કે સુમનચંદ્ર જીવતો છે કે મૂઓ. મારા છોકરા રોજ મુંબઈમાં રેડિયા ઉઘાડીને બેસે છે; બીજા કંઈકના ખુશીખબર આવે છે, નથી એક એ ઓટીવાળેલનો પત્તો. કેક ભૂખે મરી ગયા, કેકને જાપાનવાળે પૂરા કર્યા. મરનારને કહી કહીને મારી જીભના કૂચા વળી ગયા કે ભાઈ, આપણાથી તો મોટા કૈંક જાટલીમેનુએ પણ બરમા, મલાયા ને જાપાન રહી ગયેલા જમાઈઓનાં નામનાં સ્નાનસૂતક કરી નાખી દીકરિયુંને બીજે દઈ દીધી, તું એક જ શીદને સહાઈ પકડી બેઠો છે? દીકરાને કોઠીમાં ચાંદીને કયાં સુધી

રાખી મૂકીશ ? ને તે ક્યાંક કુંડાળે પગ પડી ગયો...'

ભાઈજીના પ્રત્યેક બોલને પકડતી બેઠેલી વિમળાની બે સાથળ વચ્ચેથી, આ છેલ્લા શબ્દ બોલતી વખતે, દોવાના દૂધની તાંબડી માંડમાંડ ઢળતી રહી ગઈ. એ ઊભી થઈ પણ પોતે જ હમણાં પડી જશે એવાં એને તમ્મર આવ્યાં. મા-દીકરી તાંબડીઓ લઈને ઘરમાં પાછાં પેઠાં. ભાઈજીની વાણી ગરમીનો પારો કમતી કરતી કરતી આગળ ચાલી :

'આમ કરવામાં આપણને કાંઈ ખોટ નથી, કાંઈ એબ નથી. ન્યાતે છૂટી કરી દીધી છે; અને ડમરાળાવાળા પોતે જ સામેથી કહી મેલે છે, કે સુમનની આશા ઓછી કહેવાય; તમતમારે તમારી તજવીજ કરી લેજો, એ છતાં ય મરનારનું મન ન કબૂલ્યું. તો ખેર! એ બાપડાનો હવે તો કાંઈ દોષ ન કહેવાય. હવે તો વહુ ! બાપુ ! તમારે ને મારે લાંબો વિચાર કરવાનો છે; નીકર આવતી કાલથી ગામમાં કે પરગામમાં હાલવું જોખમારે સમજજો. આજ જે મોભો તૂટ્યો એ તેના વળગરા ગામોગામ બંધાણા સમજી લેજો. વાઘ-દીપડો એકવાર કાચું લોહી ચાખે અને કુંવારી દીકરી આઝાદી ચાખે ઈ બેઈ સરખું.'

'આઝાદી' શબ્દનો આવા અર્થમાં પરિચય હમણાં હમણાં ભાઈજીને મુંબઈમાંથી અને બાજુનાં મોટાં ગામોમાંથી ઠીક ઠીક થયો હતો. કુળવાન ઘરની નિશાળે ભણતી અગર તો સાંજે ફરવા નીકળતી, અથવા તો સભાસરઘસોમાં ઉઘાડે માથે બેસતી પુત્રીઓ વિશે કહેવાતું કે, 'એ તો આઝાદ છે, બાપલા આઝાદ.'

'હે...એ...એ કૃષ્ણવાસુદેવ?' એટલા શબ્દોથી પોતાના પ્રવચનની સમાપ્તિ કરીને 'બાઈજી'એ શરીર પથારીમાં લંબાવ્યું, એ પછી મા દીકરીએ વાળુ કર્યું, દૂધ ઠાર્યું, જમાડ્યું, પથારીઓ કરી; એટલા બેએક કલાક સુધીમાં હરફ સરખોય ન બોલનારી વિમળા વિશે કોઈને પણ જો કહેવામાં આવે કે હજુ તો બપોરે જ એ રાજ્યના એક વડા અધિકારીની આગળ કડકડાટ કંઈ કંઈ બોલી હતી, અને ગામના થાણુદારનું પાણી માત્ર ઉતારી નાંખ્યું હતું, તો સાંભળનારો આપણને કહેનારને જ ભાંગ પીધેલા માને. વિમળા પોતે જ કદાચ એ વાત પર વિશ્વાસ ન મૂકે. માને પથારીમાં પડખાં ફેરવતી, લોચની ને થોડા લવતી રહેવા દઈ વિમળાએ સાડલાનો છેડો મોં પર ખેંચી લીધો. ઘોડિયામાં હતી ત્યારથી એ જ એની ટેવ, કપડાનો છેડો મોં પર ખેંચી લે, પછી વહેલું પડે સવાર!

વિધવા પડી પડી જોઈની શિખામણની ઘડી પછી ઘડી ઉખેળતી, સાચું છે, બરાબર છે, હવે બેઠાં ન રહેવાય, એવા ટપલા મનને મારતી રહી.

૨

ગોપાળભાનું ડમરાળું

વિમળાના ભાઈજીએ કહેલી એક વાત શબ્દેશબ્દ સાચી હતી. ડમરાળા ગામના શેઠ–ઘેરે, વાસણ ઊટકનારી કામવાળી અજીઠાં ઠામડાંમાંથી જે થીજી ગયેલું ઘી ઉખેડતી તેનું રોજ રાતે અરધું છાલિયું ભરાતું. ઘી ત્યાં રોટલીઓ પર નહોતું ચોપડાતું, ઘીની તો વાટકીઓ જ ભાણે મુકાતી અને એનાં બટકાં ઝબોળી ઝબોળી જમાતું હતું. સીંગાપુર ચાલ્યો ગયેલ બાવીશ વર્ષનો યુવાન સુમનચંદ્ર જન્મ્યો એ પૂર્વેની આ જાહોજલાલી એના પિતા દલભાઈને ઘેર જામી પડી હતી. એ જમાવટ કરનાર હતા ગોપાળ શેઠ. ડમરાળા નામના ગામ તો એ એક જ પંથકમાં બે ત્રણ હતાં. પણ આ ડમરાળા ‘ ગોપાળ શેઠનું ડમરાળા ’ એ નામે ઓળખાતું. અદાવતિયાઓએ એક વાર એવું ઉડાડેલું કે ગોપાળ શેઠ વાઘરણોને ગુજરાતમાં લઈ જઈ ઊંચા વર્ણોનાં કહી પરણાવવાના ધંધા કરનાર ટોળીના આશ્રયદાતા હોઈ ને તાલેવાન બન્યા હતા. બીજી વાર એવી વાત વહેતી મુકાયેલી કે એણે

તો એની એક ભાણેજના દરદાગીના ઓળવીને સાહેબી જમાવી છે. સાચી વાત એ હતી કે ધરતી ધનધાન્યે ઝૂઝતી એને હજુ ચાલીસી પણ નથી વીતી. ડમરાળાના ખેડુતો પોતાની તમામ નીપજનો ગંજ ગોપાળ શેઠને જ વેચી દેતા : અને પાંચ ગાઉ પર આવેલા પ્રતાપગઢમાં એ અનાજ વેચી ગોપાળ શેઠ મોટો નફો કરે છે એ જાણવા છતાં ખેડુતોને બહારોબહાર શહેરમાં પહોંચી ઊંચા ભાવ રળવાની કશી પડી નહોતી. કાળી રાતે કામ પડયે ખેડુ-કળને જવાબ આપતી ગોપાળ શેઠની કોથળી, ચુનંદુ બિયારણ એક ગોપાળ શેઠ સાચવતા. વીલા ટાણે વિશ્વાસપાત્ર સોનું રૂપું ગોપાળ ભાભાની પાસેથી જ મળી રહેતું. સંધીઓ પાસેથી ખેડુતો ગેલ્વશા લેતા એના કબાલા પણ ગોપાળભા જ કબૂલતા, એટલે સંધીએ આવીને કોઈ દેણદાર ખેડુતને ઘેર એક કલાકને માટે પણ સાંઢિયાં ઘોડાં બાંધ્યાનો દાખલો બધાં ગામોમાંથી ફક્ત એક ડમરાળામાં જ શોધ્યો જડે તેમ નહોતો. માટે જ ગોળભાને ઘેર ધરતી ઝૂઝતી-પ્રાસનો મેલતી. ખેડુનો ધરતીનાં વાછરડાં હતાં. વાછરડાંને ગોપાળભા પેટપૂર ધાવવા દેતા.

વર્ષને અંતે રાજ્યનું મહેસૂલ ભરવા ડમરાળેથી દરેક ખાતેદારને પ્રતાપગઢને ટાપે જવું પડતું તે ગોપાળભાએ જ બંધ કરાવ્યું હતું. ગામ સમસ્તના બધા ખાતેદારોની મહેસૂલ વગેરે રાજલેણાંની ટીપ લઈને અમલદાર સામેથી ડમરાળે આવતો અને ગોપાળભા એકી રકમે એ આખું ગામ-મહેસૂલ ચૂકવી દઈ પ્રત્યેક ખેડુને ખાતે પોતાના હવાલા નાખી લેતા.

‘એલા હાલ તને મામલતદાર સાહેબ, ટપ્પેદાર સાહેબ, ફલાણો કે ઢીંકણો સાહેબ બોલાવે છે’ એવું કોઈ ટપ્પાના થાણેથી ડમરાળે આવી શકતું નહિ, કારણ કે મિષ્ટાન જમવાની સ્વાભાવિક અમલદારી ઈચ્છા એ કોઈ પણ ટાણે ગોપાળભાને ઘેર જ્યારે આવે ત્યારે પૂર્ણપણે સંતુષ્ટ થતી; ઘઉં બાજરાના પોંક, શેરડીના સાંઠાના ભારા, તલ દાળિયાના લાડવા, હોકા માટેની કેળવેલી તમાકુ, ઘોડાનાં જીન માટેનું ચામડું, બળતણ અને નીરણનાં ભરોટાં, શિયાળુ ઓટલાનાં લૂગડાં, એવી એવી અમલદારો તરફની ઝીણી મોટી ઉપદ્રવકારક માગણીઓ ડમરાળે આવી પહોંચે એ પૂર્વે જ વર્ષોવર્ષ ઉપલા ચાર–પાંચ અધિકારીઓને મોકલી દેનારા ગોપાળભાએ પોતાના પ્રત્યે આદરમાન ઉપરાંત એક પ્રકારની ધાક પેદા કરી હતી.

શેહ આ રીતે, કે સીંધેસીધો વસ્તીના માણસ પાસે જો કોઈ અમલદારી માણસ જતો તો એની જાણ થતાં જ ગોપાળભા એને ડેલીએ બોલાવતા ને મીઠો ઠપકો આપતા કે ‘કાં ભા, આંહીં તમને કોઈએ ના પાડી? આંહીં પરભુનો પરતાપ છે.’

પણ એ પરભુના પરતાપ સુધી પહોંચવા માટે અમલદારને ગોપાળભાની ડેલીએ આવવું પડતું, બહારની બેઠકમાં રોકાવું પડતું, ‘ગોપાળભા પ્રભુ પૂજામાં છે, બેસો હમણાં આવશે.’ એવું સાંભળવું પડતું. ને છેવટે ગોપાળભા આવતા ત્યારે વસ્તીનાં લોક પાસેથી ઘોદાવીને લઈ શકાય તેવી ચીજ માટે ભાને વિનંતિ કરવી પડતી. ભા આપતા

ત્યારે પણ કૃપા કરતા હોય એવા દેખાતા.

'પરભુનો પ્રતાપ છે' એ જ બોલ ભા ગામમાં આવતા અભ્યાગતોને પણ કહીને દેતા. અમલદાર બેઠો હોય, એણે માગેલી ચીજને માટે 'હા, ભલે, પરભુનો પરતાપ છે.' એવો બોલ કહેવો હોય, તેજ વખતે કોઈ સાધુ આવીને માગે તેને પણ 'હા ભલે બાપુ, પરભુનો પરતાપ છે.' એવું ભાનું વચન સડેડાટ અમલદારના મનમાં વાસો કરીને સમજાવતું કે આ દાતાર છે, વેહદાર નથી.

ગોપાળભાના પુત્ર દલભાઈની (મૂળ નામ દલીચંદ) આ જાહોજલાલીની વેળામાં હજુ ઊગતી જુવાની. લગ્ન કરીને એણે રંગીલો રાહ લીધો. ઊંચામાં ઊંચી લીલાગર દલભાઈ માટે પાતાળ ફોડીને પણ પ્રત્યેક ઉનાળામાં ડમરાળે આવતી. આજથી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વેના ગામડામાં ખાસ મુંબઈથી મગાવાતી નીલગિરિની ચા વગર બીજો ચા ન કરનાર દલભાઈનો જોડો બેઠો. કેરીની મોસમમાં રેલગાડીનાં વેગનમાં બફાઈ આવતી અજારુ કેરીઓ નહિ પણ કરંડિયા-બંધ વકલ ને વકલ દલભાઈને ઓરડે આવી પડતા. અને રસની તાંસળીઓ સિવાય કદી કોઈ નાનું વાસણ ન પીરસાતું. અત્તરો લઈને અત્તરિયા પણ ડમરાળે ઊતરતા.

આ તેલ, અત્તર, આ કેરી, નિલગિરિની ચા કે ચુનંદી લીલાગર, એ દરેક વસ્તુ છેલ્લામાં છેલ્લી કઈ જાતની દલભાઈને ઘેર આવી છે એની જાણ ગામમાં ચાર પાંચ જણાને તો અચૂક રહેતી: બાવા લખમણપરીને, રૂપાક

ગોવાળને, પદમશી કણબીને, જેતા ખાચર કાઠીને અને પીરમામદ સપાઇને, કારણ કે એ પાંચના સાથ વિના દલભાઈએ ઉપલી વસ્તુનો ઉપભોગ કદી કર્યો નહોતો. એકવાર દલભાઈનાં તાજાં જ આણું વળી આવેલાં વહુએ દલભાઈને બેઠકમાંથી ઘરની અંદર બોલાવી ખાનગીમાં એમ સૂચના આપી કે 'આજના પાંચ પ્યાલામાં તમારો કપ આ જોઈને લેજો.' એમ કહીને એણે ખૂમચામાં ભરેલા પાંચ કપમાંથી એક નિશાનીવાળો બતાવ્યો. પતિએ પૂછ્યું 'કેમ?' જવાબ મળ્યો કે, 'નીલગિરિની ચા ફક્ત એક તમારે પ્યાલે થાય તેટલી જ નીકળી છે. હજી પ્રતાપગઢથી નવું પાર્સલ આવ્યું નથી. બીજાને માટે ભૂકીની ચા નાખવી પડી છે.

'અને તમારો કપ?'

'આ રહ્યો. ભૂકીની ચામાંથી.'

'ઠીક, લાવોને એક તપેલી.'

તપેલી લઈને છયે છ કપ દલભાઈએ એમાં ઠાલવ્યા, પછી એ મિશ્રણના ફરીથી છ કપ ભર્યા, એક પત્નીને આપ્યો, બાકીના પાંચ પોતે બેઠક લેવરાવી ગયા.

પાંચ પંદર દિવસથી જ ઘરમાં આવનાર વહુને વરના બીજા એક સગપણની ખબર નહોતી વાશીદું કરનારી મેઘવાળ (હરિજન) ડોશીને પત્ની સૂચનાઓ દેવામાં 'ડોસી' 'ડોસી' કરે છે, 'ડોસી આ લે આ ખીચડી' એમ કહી આગલી રાતનું વધ્યું રાંધણું આપે છે, એ જાણી લીધા પછી દલભાઈ એક દિવસ ફળીમાં જઈ ઊભા અને રોજ

આવતી હરિજન ડોસીને પોતે ડેલી બહાર જ જે સત્કાર શબ્દ કહેતા તે પત્ની સાંભળે એમ કહ્યાં:
'જે સ્વામીનારાયણ પાનીકાકી, કેમ છે હવે મારા કલા કાકાને?

'જે સામીનારાયણ, ભાઈ! ' ડોસીએ સાવરણો ઊંચે લઈ ઓઢણું કપાળ સુધી ઉતારી, પચીસ વર્ષના ગોપાળ પુત્રની અદબ કરીને કહ્યું: 'હવે તો કાયા પાછી કડે થઈ છે, તમારી આપેલી દવા તો રામબાણ રેગી, હો બાપા!'

લ્યો પાનીકાકી, આ મારા કાકા સારુ લેતાં જજો. કહેતે કહેતે દલભાઈએ બે પાયરી કેરી ડોસીના ખોળામાં ઊંચેથી ટપકાવી, અને પાછાં ઘરને ઓટે આવીને પાણીની છાંટ લીધી.

હરિજનની આ છાંટ લેવી અને કાકા–ભત્રીજાનો સંબંધ રાખવો, એ બંને વાનાં ફકત એકલા દલભાઈને માટે જ નહિ પણ આખા ગામને માટે સ્વાભાવિક હતાં.

નવાં આવેલ વહુ ચતુર હતાં. સમજી ગયાં કે એ દિવસની ચાવાળી ઘટના પછીનો આ બીજો પાઠ પણ વરે પોતાને માટે જ ગોઠવ્યો હતો.

દલભાઈની બેઠકઊઠના પાંચે ગોઠિયા કાંઈ એની હેડીના જુવાન નહોતા. આપા જેતો ખાચર પચાસને કાંઠે હતા અને પીઢમામદ સપાઈ વનમાં પ્રવેશી ચૂકેલ હતો. જેતો આપો પંદર સાલથી એકલવાયા હતા, બાઈનું કાંઈક હીણું હશે એટલે રજા દીધી હતી. નાવારસ જેતાભાઈએ તમામ જમીન ગોપાળભાને ઘરે ગીરો મૂકી હતી અને એનો એકમાત્ર

રસ દલભાઈની બેઠકમાં બેસીને ‘જેતા મામા !’ એવું શેઠ-પુત્રના મુખનું સંબોધન પામવામાં રહ્યો હતો. એના રોટલા ટીપી દેનારી અને એના પ્રેમવિહોણા સંસારમાં થોડો ઝાઝો શૃંગારરસ સીંચનારી બાવણ મોતીના મરી ગયા પછી ‘જેતા મામા’ હાથે જ બે રોટલા ટીપી લેતા, પણ માંદા પડતા ત્યારે ટૂંટિયાં વાળી પગથી માથા સુધી ધાબળો ઓઢીને ઘરમાં ભૂખ્યા તરસ્યા પડ્યા રહેતા.

ભાણું પિરસાવીને દલભાઈ પોતે મામાને ઘેર ખવરાવવા જતા ત્યારે ગોપાળભાએ એક વાર ટકોર કરેલી કે ‘માણસ તો આંગણે દસ મૂઆં છે’ પણ બાને સામો ઉત્તર ન વાળવાની દીકરાની સાત વર્ષની વયથી પડેલી રસમ પચીસની વયે કંઈ પલટી નહોતી. તેમ બાની રસમ પણ જ્યારે હદથી જ્યાદે વાત થાય ત્યારે પણ એક જ વાર કહેવાની હતી. એ ય કહી મોઢામોઢ તો નહિ જ.

જેતા મામા તો કાચા હતા, પણ મામાનો તાવ ગાંડો હતો. તાવમાં બીજાને ભૂખ મરી જાય ત્યારે મામાને ભૂખ એવડી ઊઘડતી. દલભા ભાણું લાવીને જમાડે ત્યારે મામા, ના પાડતા, ન માનતા, પણ ભાણું પા કલાક મોડું પડે તો ગાળો સુધી પણ આગળ વધતા.

રાંડેલા પીરમામદનો છોકરો કપાતર હતો. છોકરાની વહુ સાસરે રહેતી નહોતી. ‘હે સાલા બોણી વિનાના !’ એ બાપના વારંવારના બોલે રહેમાનને ખરેખર બોણી વિનાનો કરી ઘર છોડાવ્યું હતું. જ્યારે જ્યારે બપોરે ચૂલો ફૂંકી ફૂંકી

છેવટે 'હે સાલા! તેરે પર તો મેં પેશાબ કરતા હું' એવા શબ્દ સાથે ધૂંધવતાં છાણાં પર પાણીનું ટીનનું ડબલું રેડીને પીરમામદ ઘરની ઓસરીમાં નીકળતો ત્યારે કેમ જાણે બીબીએ મસાલેદાર રસોઈ 'મેરી સોગાન,' દઈ દઈ જમાડયા હોય એવા તોરથી ઓડકાર પર ઓડકાર ખાતો; એ જ વખતે પાછલા વાડામાંથી દલભાઈ છાનુંમાનું ભાણું લાવીને ઘરમાં મૂકતા, ને પીરમામદ જ્યારે 'મેં ખાધું, ભાઈની સોગાન હમણાં જ ખાઈને ઊઠયો.' એવી રકઝક કરતો ત્યારે દલભાઈ કહેતા કે 'ન ખાય તેને આવતા ભવની બીબીની સોગાન.'

'તો ઠીક દલભાઈ! આપડી કોઈક મિયાંની બાળકીનો આવતો ભવ શીદ બગાડવો?' એમ કહી પીરભાઈ જમતો ને દલભાઈ પાડોશીઓ પીરભાઈની ઈજ્જત ન લઈ જાય એની ચોકી રાખતા બેસતા.

ગોપાળભાની કૃપાનિધાન કરડાકીમાં દલભાઈની આવી માનવતા મળી, એટલે ડમરાળા પરનો કાબૂ જડબેસલાક બન્યો. એવી સાયબી, સત્તા અને દિલાવરીની પૂર્ણ તપતી વેળાએ દલભાઈને ઘેર દીકરો સુમન જન્મ્યો. પણ સુમનને ધાવણ છોડાવવા સુધીની જ વાટ જોતી હોય એમ બરાબર દોઢ વર્ષે સુમનની બા જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં ભગવાનને ઘેર–સિધાવી ગઈ. એના બારમાને દિવસે સાંજ પડી ન પડી ત્યાં તો મલબારકાંઠાની નાળિયેરીઓ જાણે કે ડમરાળે ડાળો લંબાવીને વરસી પડી! સગપણનાં આટલાં આટલાં કહેણની સામે 'જોઉં છું, વિચારું છું' એવો શબ્દ કાઢનાર દલભાઈ પર ગોપાળભા રાતાપીળા થયા. 'મોટો વિચારવાવાળો જોયો

ન હોય તો! આજ જેવી કાલ ન સમજતો. કાલ આપણે ઊડીને ગોતવા નીકળવું છે, એમ ના?'

અઠવાડિયું વીત્યું. હદ થઈ ગઈ. શ્રીફળો ઊભાં થઈ રહ્યાં હતાં. પ્રતાપગઢ સ્ટેશનની એક પણ ટ્રેન ખાલી નહોતી આવતી. બારબાર રૂપિયાની ઘોડાગાડી કરીને હાલાર, ગોહિલવાડ, ઝાલાવાડના ચમરબંધી ઊતરતા હતા. કોઈ કોઈની પાસે તો કન્યાના ફોટોગ્રાફો પણ હતા. જોઈ જોઈને દલભાઈએ ડોકી ધુણાવી.

'હા, હવે તો ઇંદ્રલોકથી નાળિયેર આવવાની વાટ જોઈએ.' ગોપાળબાએ એકલા બેઠેલ દલભાઈની પીઠ પાસેથી પસાર થતાં થતાં બરડા પર જાણે બરછી ચોડી. દલભાઈ હૈયામાં હસ્યા.

પખવાડિયું ને મહિનો થયો. દલભાઈ દાદ દેતા નથી. કઈ અપ્સરાની તપાસમાં છે? જેતા મામાને અને પોરભાઈને બહારગામ ક્યાં ક્યાં મોકલી રહ્યો છે? કુટુંબમાં કેમ કોઈને ભેદ દેતો નથી? એના ભાઈઓ, ભત્રીજા, ભાભીઓ, બેનો, દીકરીઓ, આટલાં કળશી માણસોથી ચોરી રાખી રહ્યો છે. એવી તે કઈ ઇંદ્રપરી ઉતારવી છે? બા તપતા હતા, પણ પોતાની જે કડક આમન્યા પુત્રે ઊભી કરી હતી તે જ આમન્યા અત્યારે પુત્રને કોટકિલ્લા જેવી બની ગઈ. બાપ એ આમન્યાની ભીંતને ભેદી ન શક્યો. ગોપાળબાને ડર હતો. નરી એકલી આમન્યા ઉપર તો એણે પોતે જ પોતાના વ્યક્તિપ્રકારનું ચણતર ચણ્યું હતું. ઓછું બોલવું, ઓછામાં ઓછું મળવું, મેળાપ આપતા પહેલાં સામા માણસને ચોકી-

પહેરાથી આંજી નાખવો, સામો સો બોલ વેરી નાખે એ પછી પોતાનો એકાદ બોલ સંભળાવી પોતાના શબ્દોની ઊંચી કીમત અંકાવી દેવી. સામો માણસ પગમાં અટવાય તેમ રસ્તા વચ્ચે ઊભો હોય એ છતાં કૂતરું પણ નથી એવી અદાથી એને લક્ષમાં લીધા વગર ચાલ્યા જવું. એ બધી ગોપાળબાની શેહની ચાવીઓ હતી. કોઈ પણ માણસ એનું વેણ ઉલોટે તો એટલામાં જ આ પ્રતિભાનું મોત હતું. મોટી બીક પુત્રનો આડો શબ્દ નીકળવાની હતી. એ નીકળે એટલે ખેલ ખતમ થાય!

બીજે મહિને દલભાઈ ડેલીમાંથી નીકળી એકલા સામેની ગામરસ્તા પરની અવાવરુ મેડી પર પથારી લેવરાવી ગયા. ને ત્યાં પાણીનું એક નાનું ગટકુડું મુકાવ્યું. એક સાવરણી રાખી. એક માળા ખીંટીએ લટકાવી.

બાએ કારણ પુછાવ્યું. કહેવરાવ્યું કે 'આયુંવાળા ઘરમાં સંકોચ જેવું લાગે.'

મહિના પછી મહિના વીતવા લાગ્યા તેમ તેમ આહાર વિહાર અને લૂગડાંલત્તામાં, સર્પની કાંચળી કે પંખીનાં પીંછાં ઊતરી પડે એવી સ્વાભાવિકતાથી દલભાઈનું રંગીલાપણું ટપકતું ગયું. લીલાગર, કેરી, નીલગિરિની ચા, અને અત્તરનાં પૂમડાં, દલભાઈએ ત્યાગ્યાં નહિ પણ એ બધાં જાણે પોતાની મેળે જ પોતાની સાર્થકતા પૂરી થયે સરીને ચાલ્યાં ગયાં. જતાં જતાં એકેય લાવણીએ તકરાર તરફડાટ ન કર્યો.

પણ એ તો બહારનાં સાધન હતાં. દલભાઈનું ભીતર

એવું જ રંગીલું રહ્યું. પાંચે આમ–સ્નેહીઓ સાથેની બેઠક ચાલુ હતી. હાસ્યવિનોદ ચાલુ હતા. એ પાંચેને ખવરાવવું પિવરાવવું ચાલુ હતું. એમાં સાતમો આવ્યો હતો એક બાળક સુમન.

'પોતાને બાવા બનવું છે ને છોકરાની ટંટાળ કોકને ગળે પહેરાવવી છે, એમ કે?'

ફરી ન પરણનારા દીકરાને ઘા મારવા માટે જ ભાએ આવું એક વાર કહ્યું. એ પછી સુમન, સુમનનું ઘોડિયું, સુમનનાં રમકડાં અને બાળોતિયાં, આ અલાયદી મેડી પર ક્રમે ક્રમે આવતાં ગયાં. વાંક તો એમાં સુમન પર જ ઓઢાડી દેવાયો. 'શું કરું ! મારો એષ મેલતો નથી. આવો હરામનો હેડો થઈ જાશે એવી ખબર હોત તો સામું ય ન જોત. આ તો ચોંટી પડયો ! મારાં નિત્યનીમ રઝળાવ્યાં ! હું તો પાછો આ ટેટામાં લપટાણો ! મારો તો હિમાલયનો કેડો રૂંધાણો.'

ભાએ વિચાર્યું કે 'આ હિસાબે શું ખોટું છે ? ભલે રમાડતો. નીકર સાવ છેલ્લે પાટલે બેસી જાત. માથું મુંડાવીને નીકળી પડત તો હું ક્યાં આડા આગળા દેવા પહોંચત ! ભલેને હુવે ગૂવાળાં ! એ તો માયા આશાનું કામ કરશે.'

ગોપાળભા આવી આશા બાંધવાને વખતે પોતે પોતાનો જ ઇતિહાસ ભૂલી બેઠા નહોતા. પોતે રાંડયા ત્યારે વય બત્રીસથી વધુ નહોતું, પરણવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, પણ ત્યારે એને

બે હજારની કોથળી કાઢ્યા વગર કોઈ કન્યા દેનાર નહોતું; જ્યારે બે હજાર તો પાવલાં પણ એ દિવસે ઘરમાં નહોતાં. વળી વાઘરણો વેચનારી છૂપી ટોળીમાં ભળ્યાનો જોરદાર વહેમ એના પર તોળાઈ રહ્યો હતો. આજે જો દલભાઈ ન પરણે તો એ જૂની કડવાશ આપના જીવનને બગાડી નાખે એમ હતું.

૩

દાદાનો વારસદાર

આઠારેક વર્ષ પછીની એક બપોરવેળા હતી, ત્યારે એક ગાડું કમરાળાની નજીકના મજુથળી ગામને ઉતારે આવી છૂટયું. એમાંથી ઊતરનારા બે જણા હતા, એક વીસેક વર્ષનો, નહિ પાતળો નહિ જાડો એવો, સહેજ ઝીણી આંખોવાળો, વેશપોશાકે વણિક તરીકે પરખાય એવો જુવાન હતો ને બીજો એક રાજ્યનો નોકર હતો. ગાડા સાથે કમરાળાના બે શસ્ત્રધારી ઘોડિયા રજપૂતો હતા. સવારીને ઓચિંતી આવેલી દેખીને ઉતારે માણસોની દોડાદોડ શરૂ થઈ ગઈ. ગામનો મુખી આવી હાજર થયો.

'કેમ મુખી!' વણિક જુવાને ઠંડા રુવાબથી પૂછ્યું: 'શું વિચાર છે ખેડૂતોનો?'

'પચાસમાંથી કોઈ સળવળતો નથી;' મુખીએ જવાબ વાળ્યો.

'બસ તો પછી, હાલો.'

'પાકું છે ના ?'

'પચાસે જણ હજી કાચું સમજતા લાગે છે !'

'હા, છે તો એવું જ !'

'તો પાકું કરી બતાવિયે, હાલો.'

'મુખી, ગામ પસાયતા, ગાડામાં આવેલો દરબારી જપ્તી કરનાર, અને હથિયારધારી બે રક્ષકો સાથે વણિક જુવાન એ પછી જે ઘેરે જઈ ઊભા રહ્યા તેની અંદર એક ખેડુ, એક બાઈ, ને પાંચેક નાનાં મોટાં છોકરાં, આખી દુનિયાથી ડરતાં હોય એમ લપાઈ ગૂંચળું વળીને બેઠાં હતાં. એ કુંડાળીની વચ્ચે એક માટીની કથરોટ હતી, કથરોટમાં તાજું ડાલવેલ મગમઠનું જુવાર ભેળવેલ ભરડકું ટાઢું થતું હતું તેની પણ રાહ ન જોઈ શકનાર એક છોકરું અંદર હાથ બોળીને દાઝવાથી બૂમો પાડતું હતું.

મુખીએ અંદર જઈને ખેડુને જાણ કરી, માબાપ છોકરાંને લઈ ઊભાં થયાં. અને એમણે બહાર આવતાં કથરોટ પણ ઉઠાવવા માંડી.

'એ ત્યાં જ ભલે પડી,' કહેતો જુવાન વણિક ઉંબરમાં ઊભો રહ્યો ને ખેડુ કુટુંબ ખાલી હાથે બહાર ઓસરીમાં આવ્યું.

'ત્યાં નહિ, ફળિયામાં બેસો હમણાં,' એ શબ્દો પણ વણિક જુવાનના હતા. ટાઢ હતી, છોકરાં ઉઘાડાં હતાં. એમણે ફળિયામાં જઈ તડકે બેઠાં બેઠાં હાદની મૂઠીઓ બગલમાં દબાવી.

'હેં મા !' એક છોકરું પૂછતું હતું : 'આપણને દાણા લૂગડાં દેવા આવ્યાં છે ને ? ઓલ્યું એણે ઓઢેલ છે ઈ હું જ લઈશ, હો મા !' છોકરાએ વણિક જુવાનના ગળા ફરતી પડેલી ગરમ શાલ દેખાડીને બખડાટ કર્યો.

'મૂંગાં મરોને, બાપુ !' એક સ્ત્રી એટલું જ બોલી શકી. પણ એમને પોતાને જ કાંઈક કૌતુક હોય, ચાલુ હાલતમાં થઈ રહેલ કોઈ પણ ફેરફાર એમને મન પ્રોત્સાહન-કારી હોય એવું એમની શાંતિ જોઈને લાગે, કારણ કે એઓ ચૂપ બેઠાં હતાં.

ત્યાં તો ખોરડામાંથી એક પછી એક ચીજ બહાર નીકળવા ને પેલા રાજના કારકુનની કલમે નોંધમાં ટપકવા લાગી : 'એક ગારાની કોઠી, એમાં મગ છે—આશરે કેટલા હશે, હેં મુખી ? બોલો, ને પંચના ભાઈઓ !– સત્તર શેર અધમણ હશે ના !– હાં, હવે મજૂસ તપાસો, એમાં એક ઘેપાડું – ભરત ભરેલું – એક કમખો – એ પણ ભરત ભરેલ – ત્રણ લીલી અટલસની આંગડી નાનાં છોકરાની – બહાર નાખો એ બધા લખાયા. અંદર ઊંડાણે જુઓને, હાથ નાખીને !– ઈ ચીંથરીમાં શું છે ?– બસ, સોપારી જ છે ?– કંકુવાળી ? – પાવલા ભેળી છે – હશે પરણ્યાં તે દુની !– ઠીક ઠામડાં ? બે ડોબારીથાં બીઓ છે ના ?–એક બોઘરું,–ચાર ગોદડાં – કાંઈ ફિકર નહિ, ગાભા હોય તો ગાભા, ઉપાડો, એ વગર નહિ ચાલે – ઠીક, ચાલો કોઢયમાં. બસ એક ભેંસ ને એક પાડરુ – ઠીક, છોડો ભેંસને, સાંકળ સોતી દોરી લ્યો.'

એક કુટુંબના સાતે માણસોની આંખો, વશીકરણના

આકરા મંત્રને બળે દોરવાય તે રીતે, મૂંગી મૂંગી પ્રથમ તો પરશાળ પર વેરાયેલા ગાભા, ઠામડાં અને અનાજ પર ફરી વળતી છેવટે ભેંસનું નામ લેવાતાં ભેંસ પર ને પાડરુનો ઉલ્લેખ થતાં પાડી પર ઠરેલી હતી. કોણ જાણે કેમ પણ એઓ આ તમામ ક્રિયાને માત્ર તમાશા–રૂપે કે થોડીવારની મશ્કરી–રૂપે નિહાળી રહ્યા હતા. પણ જેવાં એમણે ભેંસ ને પાડરુ કોઢયની બહાર સાંકળે દોરાઈ જતાં દીઠાં તેવું તો સાતે જણાંએ ઓ – હો – ઓ – ઓ –' એવું એકસામટું પોકરાણ પાડયું.

વણિક જુવાનને પ્રથમ તો આ સામટું પોકરાણ પહેલેથી રિહર્સલ કરી રાખ્યા જેવું લાગ્યું. એ હસ્યો. હસતા દાંત એક પળમાં હોઠની પાછળ આકરા લઈ ગયા. અને એ ગાભા, ઠામડાં, ભેંસ તેમ જ પાડરુનું સરઘસ દોરી પોતે ઉતારા તરફ ચાલ્યો ત્યારે ગામડામાં છાકો બેસી ગયો.

અરધા જ કલાકમાં ગામના પચાસ ખેડૂતો એને ઉતારે હાજર થઈ ગયા અને પાઘડી ઉતારી બોલ્યા : ' સુમનભાઈ શેઠ, હવે બસ થયું. અમે ખડ ખાધું. હવે અમારી કોઈની આબરૂ લેશો મા ભલા થઈને, તમારું ચકત લેણું તમે કહો એ રીતે ચૂકવી આપિયે છિયે.'

' તો લાવો ઝટ, હાજર કરો. મારે મોડું થાય છે.' જુવાને કેવળ ચાનો પ્યાલો માગ્યો હોય એટલી હળવાશથી કહ્યું.

સાંઝ સુધીમાં તો એનું ચકત લેણું પાઈયે પાઈ વસૂલ થઈ ગયું, પોતાની જમીનનાં વાડીઓ ને ખેતરો એ

જ દિવસે બીજા ત્રીજા ખેડુતોનાં નામ પર કરી નાખી એ ફેરફારથી કોણ રઝળી પડે છે અને જમીન પર કરેલી કોની મહેનત ફોકટ જાય છે એની કાંઈ પણ પરવા એણે રાખી નહિ.

'માધાએ ખેડી ખેડીને ઈ પશિયું ગાદલા શેખું કર્યું'તું, હો સુમન શેઠ'

'પદમો તમારી જમીનની આશાએ તો મરતો મરતો ય ઊભો'તો.'

'વશરામે આર નવા ગોધલા તમારી વાડીની આશાએ સંઘી પાસેથી પરમ ને દહાડે જ લીધા, ભાઈ!'

'ઠીક કર્યું, મારે ગામનો સદ માપી લેવો છે.' એટલું કહીને એ છાંયો કરેલ ગાડે ચડીને ડમરાળાને કેડે પડ્યો, ગાડાની આગળ ને પાછળ એકેક બંદૂકદારનો બંદોબસ્ત હતો, ગામના પાદરમાં ખેડુતોનું ટૂંગ ઊભું હતું. અંદરમાંથી ગાડાને નીકળતું દેખીને ચૂપાચૂપ બે પાંચ ખેડુતોએ એક-બીજાને કહ્યું : તું કરશ ને?' 'ના, તારું કામ,' 'હેઠ, તેં માથે લીધું'તું ને?' 'લીધું'તું, પણ હવે કાંઈ નૈં.'

પોણોસોએક ધીંગાં, લોખંડી શરીર એમ ગુસપુસ કરતાં ઊભાં થઈ રહ્યાં, અને ગાડું ચાલ્યું ગયું. સુમનચંદ્રના પેટમાં એ ઘીંઘરને જોઈને પાણી પણ હલ્યું નહિ. એની ટેવ પ્રમાણે, (એને પોતાની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ જોખમી હોય ત્યારે ગળું ખંખારીને જોરથી થૂંકવાની ટેવ હતી) એણે એક બાજૂ થૂંકી નાખ્યું.

રાતે ઘેર જઈને એણે પોતાના દાદા ગોપાળભાને હિસાબ આપ્યો તેમાં રૂપિયા અઢીસો પ્રતાપગઢના મામલતદારને ચૂકવ્યાની વાત હતી. પચીસ રૂપિયા જપ્તી કરવા આવનાર કારકુનને આપ્યા હતા.

‘ખાસું.’ પોણોસો વર્ષના ભાએ પ્રસન્નતા બતાવી : ‘બાકી સાધુ બન્યે જમીન ખાવા નહિ આપે કોઈ.’

દાદા અને પૌત્રની વચ્ચે જપ્તી વિષેની વિગતવાર વાત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન એક પચાસ વર્ષનો માણસ ત્યાં ફરતો હતો. એણે એક ધોતિયું પહેર્યું હતું ને એક પનિયું ઓઢ્યું હતું. બદન પર બાસાબંડી હતી. એના માથા પર સ્વચ્છ ટાલ હતી, ગોપાળભાના આ શબ્દ એણે સાંભળ્યા હતા. ‘સાધુ બન્યે જમીન કોઈ ખાવા નહિ આપે.’ સાંભળીને એનું મોં મલકાયું હતું. જુવાને એક ગરીબ ખેડૂતને ઘેર કરી કરી તે વૃત્તાંત પણ એણે શાંતિથી સાંભળ્યા કર્યો, પછી એ ડેલી બહાર પોતાની અલાયદી મેડીએ ચાલ્યો ગયો. એ હતા સુમનચંદ્રના પિતા ને ગોપાળભાના પુત્ર દલભાઈ પોતે જ, જેને આપણે અઢાર વર્ષોથી ઓળખ્યા છે. સુમનને મોટો કરીને એણે પિતાના હાથમાં પાછો સોંપ્યો છે. પોતે તો પેલી અસલી બંગલીમાં, ડેલીની બહાર જ રહે છે.

રાતે આવી સુમનચંદ્ર દાદાની સાથે વાળુ કરવા બેઠો. દાદા અને પૌત્ર બન્નેના પાટલા પર મોટા ખૂમચામાં જમવાનું પીરસાણું તેમાં દોઢ શેર દૂધના મોટા કટોરા અને

ઘીની ભરેલી અકેકક વાટકી મૂકવામાં આવી વતી. ગોપાળભાએ ખીચડીમાં નાખતાં વધેલું ઘી દૂધમાં રેડીને પ્રાશન કર્યું. સુમનચંદ્રને વારસામાં દાદાનું શરીર સાંપડયું હોઈને દૂધ–ઘીનો આહાર મોટો હતો, પણ એ રાતે ઘીની વાટકી તરફ એનો હાથ ગયો જ નહિ.

'ઘી ખાઈ જા, એલા! ઘી કેમ નથી ખાતો?' ગોપાળભાની નજર ગઈ.

'ના. પેટમાં બાદી છે.'

'અરે મૂરખ, બાદી માથે તો ઘી ખાવું જોઈએ. બાદી તોડી નાખે.'

'ના, આજ તો નહિ પચે, દાદા.'

'ઠીક, આંઈ લાવ વાટકી.'

પોતે આખી વાટકી ચાટી ગયા અને હાથ ધોઈને માથે, મોંયે, કાંડે, કોણીએ, ઘીનું 'સ્પન્જિંગ' કરી નાખ્યું.

વાળુ દરમ્યાન સુમનચંદ્રે પૂરા તોરથી હકીકતનું નિવેદન કર્યું હતું. એ આ પ્રમાણે હતું: 'મામલતદાર નવો આવ્યો ખરોને, દાદા? એટલે મારી આગળ સહુની પૂંછડી થાતો'તો. પ્રતાપગઢ જઈ હું તો ઘોડો જ એને ઘેર હાંકી ગયો. માણસ કહે કે સાહેબ પૂજામાં બેઠા છે. હું બેસી રહ્યો, પણ સાહેબની પૂજા ખૂટે નહિ. દોઢ કલાક રોકાણો. પછી તો મેં ઓરડામાં સાહેબ પૂજા કરતા હતા ત્યાં જઈને એના દેવ સહજાનંદની છબી પડેલી તેની

સન્મુખ જ એ લીલી નોટ ધરી દીધી, પછી તો એણે પૂજા તરત સંકેલીને જપ્તીના કાગળ પર મતું મારી દીધું.'

'હ—હ—હ—હ' ડોસાએ હસીને કહ્યું : 'કોઇ અમલદાર પોતે ખાય, કોઈ અમલદારની બાયડી કાપડા તરીકે ખાય, કોઇ અમલદારના દેવ ખાય. આપણે તો જે કોઈ ખાતું હોય તેને ખવરાવિયે બેટા !'

વાળુ કરીને બંને બેઠકે આવ્યા ત્યારે નજીકનાં ગામડાંના બે ત્રણ વેપારીઓ આવી બેઠા હતા. એમને જોતાં જ ગોપાળભાએ પૌત્રને કહ્યું : 'કાલ આ ત્રીકમજીને લઈ ને તારે પ્રતાપગઢ જવાનું છે. ટપેદાર ત્રીકમજીનું ને એના ખેડુનું ચોળીને ચીકણું કરે છે. એમ થાશે તો તો વાણિયાના દીકરાના રોટલા ગામડે ગામડે ટળી જશે. બાળજે એનું મોઢું પચીસ પચાસે. અને આ રાયચંદનું ઓલી બાંચણુ લોઇ પી રહી છે, સલમાન ખેડુની રંડવાળ. નામામાં કાંક વિગતફેર થઈ ગયો હશે એમાં તો કોરટે ચડી છે. નાથો વકીલ પડખે ચડી ગયો લાગે છે. કહેજે જઇને કે કોડા, કાગડો કાગડાની માટી ખાય કે ? વેપારીનો દીકરો ઊઠીને વેપારીનું જ પેટ ફોડવા બેઠો છે ? ન માને તો પછી ન્યાયાધીશ સુધી ડોકાઈ આવજે. બેવડે દોરે કામ રાખવું; કેસ પણ લૂલો કરાવવો, અને ન્યાયાધીશને તો નોતરું જ દઈ આવજે કે રૂપાત્રાવની જાત્રાએ આવે, ને રોટલા ખાવાનું આંહ્ય જ રાખે. એનાં કોક સગાં આવ્યાં તો હશે જ ના ? જાત્રાનો પૂરો ચરસડો છે નાગર. રોજ તો રોજ કહિયે આવે. એ તો આંઇ આવશે ત્યારે ચૂરમું જ એનું મોઢું ભાંગશે. ઠીક, હું ત્યારે ઊંઘી જાઉં છું.'

આ ગયા પછી ત્રણે વણિકોને લઈ સુમનચંદ્ર બેઠો; દરેક કિસ્સાની વિગતો સમજી લીધી; કહ્યું: 'આટલું બધું ત્રણેનું બોદું?'

'છે તો, ભૈસાબ, એમ જ;' ત્રીકમજીએ કબૂલ કર્યું.

'આમ ક્યાંસુધી ચલાવવું ધાર્યું છે?'

'ગાજરની પપૂડી છે આ તો ભાઈ.' રાયચંદ પણ માની ગયો; 'તમારો વશીલો છે, તમારી હાક લાગે છે, એટલે વાણિયા રળી ખાય છે પેટિયું.'

'પેટિયું? કે પટારા?'

'એમ ગણો તો એમ' રાયચંદ હસ્યો.

'હવે લાંબું નહિ ચાલે, હો, ત્રીકમજી કાકા, ને એકાએક ભીંસાઈ જશે વાણિયા.'

'જાણિયે છિયે, એટલે તો છોકરાઓને અંગ્રેજી ભણાવવા મંડ્યા છિયે.

'ઈ તો ભાઈ, જે તારું થશે તે અમારાં છોકરાનું થશે.'

રાયચંદ શેઠનો ઘા સુમનચંદ્રને કલેજે પડ્યો. બે પળે હળ ઊતરતાં એણે કહ્યું: 'મારું પણ આભા કરેડી રહ્યું છે, રાયચંદ મામા! હવે આબરૂનાં કાંગરાં ડોલે છે. હવે ઝટ સફેલો કરિયે આપણે સૌ, છોકરાઓને તો બહાર કાઢિયે આ નરકમાંથી.'

'ઈ જ કરી રહ્યા છિયે, ભાઈ! મોટાઓને તો દેશા-

વર ધકેલી પણ દીધા છે. બે પાંચ વરસ અમારી બાજી સાચવો, વધુ તો અમારાથી પણ ખેંચાશે નહિ.'

'મને એટલું ખેંચાવાની પણ આશા નથી. ઠીક, હવે સૂઓ.'

રાતે ગોપાળભા સૂતા પહેલાં પાશું શેર કઢેલ દૂધ ગટગટાવી જઈને શાંતિથી ઢોલિયામાં બેઠા–માળા ફેરવી અને પછી પૌત્રના વિચારે પ્રસન્ન બનતા બનતા કાગાનીંદરમાં લહેરાવા લાગ્યા. પોતે કરેલી જમાવટને માથે સોનાનું ઇંડું ચડાવનાર પૌત્ર સુમન, એ એના જીવન–સાફલ્યની પરાકાષ્ટા હતી. સુમન જો ન હોત તો શી ગતિ થાત?

સુમનમાં પોતાની કંટાઈ, ડરપાઈ અને વટનો વારસો ઊગી નીકળ્યા બદલ ડોસાએ માળા ફેરવતે ફેરવતે પોતાના ઇષ્ટદેવનો વારંવાર પાડ માન્યો.

ત્રણે મહેમાનોને સુવરાવીને સુમનચંદ્ર પોતાને ઓરડે ગયો ત્યારે એના માણસે આવીને ખબર આપ્યા: 'બાપુજી તો કાઠારમાંથી ગાડું ભરાવે છે.'

બાપુજી એટલે દલભાઈ.

'શેનું?' સુમનચંદ્રે વિના આશ્ચર્યે પૂછ્યું.

'એક ગુણ બાજરાની, એક ગુણ જારની, બે ભીલી ગોળ, પચીસ હાથ પાણકોરું, બીજી સટરપટર ઘરવખરીની ચીજો.'

'ક્યાં મોકલે છે?'

'રણુથળી.'

'ઠીક, બીજી એક ગુણ વધુ ચડાવી દ્યો ગાડે. ને એક જોડય જાડા સાડલાની પણ મુકાવજે ભેગી. કહેતો નહિ બાપુજીને કે મેં મુકાવ્યું છે. ક્યારે મોકલે છે?'

'પરોઢિયે. પોતે પણ જોડે જવાના.'

'સારું. સાથે કોણ જાય છે?'

'કોઈને લઈ જવાના નથી.'

'ઠીક, ખુમાણુશંગને કહેજે કે ઘોડીએ ચડી પાછળ પાછળ જાય, છેટો રહે, ને ભેગી જોટાળી રાખે, દારૂગોળો ન હોય તો કાઢી દેજે.'

ગોપાળભા ઊંઘી ગયા હતા ત્યારે સુમનચંદ્ર પોતાની મેડીએ બેઠો બેઠો પોલીસના ઉપરી પર એક અરજી લખતો હતો. એમાં એક રિવોલ્વરની અને એક કારતૂસવાળી બંદૂકની માગણી હતી. કારણમાં જણાવ્યું હતું કે અમારે ત્યાં જેમની જમીનો મંડાણમાં છે તે ગરાસિયાઓ અવાર નવાર જાસા મોકલે છે, અસુર સવાર ખેતરો ભેળાવે છે, અને અમારા ખેડુતોની ભાત લઈને સીમમાં જતી બાઈઓને કનડે છે.

એ લખીને પોતે બારી પર મૂકવા ગયો ત્યારે પાછળના વાડામાં ઊભેલી એક ભેંસ જોરથી ભાંભરતી હતી. પોતે ઓળખી : રણુથળીથી જપ્તીમાં આણેલી તે જ ભેંસ!

'એલા કાળુ!' એણે ગોવાળને બૂમ પાડી : 'આને કડબ નીરી છે?'

‘હા ભાઈ.’

‘ત્યારે કેમ ભાંભરે છે ?’

‘ખાતી નથી.’

‘છાહટિયો નીર. રજકો નીર.’

‘નથી ખાતી’

‘પાણી પાયું છે ?’

‘ન પીધું.’

‘આમ કેમ ભાંભરે છે ?’

‘એ તો ભાઈ, સાંઝુની બાંબરડા લે છે.’

‘મેં તો હમણાં જ સાંભળ્યા !’

ગોવાળે જવાબ દીધો નહિ. સુમનચંદ્ર શરમાઈ ગયો. કાગળ લખવામાં એ મશગૂલ હતો તેથી ભેંસની ઉગ્ર ચીસો પણ સંભળાઈ નહિ !

ગોવાળ બોલ્યો : ‘બેચાર દી તો એને એવું રે'શે ભાઈ, પછી આ ઘરને હળી જશે.’

‘ઠીક કહીને એ સૂતો, ઊંઘ તો સારી આવી ગઈ, પણ વચ્ચે વચ્ચે જાગી જતો ત્યારે ભેંસના ભાંભરડા કાનમાં રેડાતા. બેઉ કાન પર અકેક બાલોશિયું દબાવીને એ ઊંઘ્યો.

૪

બે દૃશ્યોની સમસ્યા

અનાજ અને બીજી વસ્તુઓથી ભરેલ ગાડું પરોઢિયે રણુથળી ગામને ફરે ચાલ્યું જતું હતું અને દલભાઈ ગાડાની બાજૂએ બાજૂએ પગે ચાલ્યા આવતા હતા. હાંકનારને ખબર હતી કે દલભાઈને ગાડામાં બેસી જવાનું કહેવું વ્યર્થ છે. મોંમાં દાતણનો જાડો કૂચો ચાવતા ચાવતા એ હજુ ક્ષિતિજ પર આથમતી ' હરણ્યું 'ના છેલ્લા બે તારા પર તાકતા જ આવતા હતા. ગાડીવાનને ખબર અપાયા વગર પણ ખાતરી હતી કે દલા શેઠ આ બધો સરંજામ રૂપાવાવની જગ્યામાં પહોંચાડવા લઈ જાય છે, અને એ લઈ જવાનું કારણ પણ એણે કલ્પી લીધું હતું એટલે એણે વાત પણ ચાલુ કરી :

' રૂપાવાવનો પરચો તો બધાને માથે હાજરાહજૂર છે, દલભાઈ, પણ આપણે ખોરડે તો બજરંગની અદકી મે'ર છે; નીકર કાલનો મામલો તો ભઈને માથે વસમો ઓછો હતો ! રણુથળીના કુલહોલ ખેડુ ફરન્ટ થઈ ગ્યા'તા. આજ-કાલ ખેડુલોકનો માઠો દા'ડો બેઠો છે. અઢાર–વીસ વરસ

ઓરૂકી વાતુનાં તો આજ સોણલાં જ રહ્યાં. ખેડૂતો પેટના દીકરા જેવા હતા તે આજ દૂધ પાઈને સાપ ઉછેર્યા જેવા બન્યા. ચોર ચોરના દીકરા ! ચોરટાવેડા અને છિનાળાં–એ ય વાતે ખૂરી દાનત થઈ ગઈ, બાપુ ! નીર નવાણે ગ્યાં ને ધરમ ઠેકાણે ગ્યાં; નીકર ગોપાળભાને કોઠારે જાણે ગંજ ઠાલવી જનારાઓ આજ જપતિયુંના જોડા ખાવા જેવા ઊંધા ધંધા આદરે કાંઈ ? દાનતચોરના હવાલ પણ પછી કેવા થાય ?"

દાતણનો ડોયો ધીરે ધીરે મોંમાં ફેરવતા દલભાઈનું દિલ આ ગાડીવાનના પ્રલાપથી દૂભાતું પણ નહોતું, રીઝતું પણ નહોતું. બે દાયકા પૂર્વેની પરિસ્થિતિમાં આવેલો પલટો એને આઘાત કે ઉત્પાત પહોંચાડતો નહોતો. વહુ ગુજરી ગયાં ત્યારથી દલભાઈ જમાનાના નાટકના માત્ર પ્રેક્ષક જ રહ્યા હતા. પિતા ગોપાળભા શું કરે છે એ એણે નિર્મમ નજરે નિહાળ્યા કર્યું હતું. આવડા નાનકડા કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવવાની કોઈ મુશ્કેલી નહિ છતાં જમીનો પર જમીનો મંડાણમાં લેવાની પિતાને શી જરૂર પડી છે એ એને સમજાયું નહોતું, પણ કોઈ કોઈ વાર એને કલ્પના થતી કે ધરતી તો મા છે, માશૂક નથી; ધરતીને બથમાં જ લીધે જનાર માણસ એનો ભોગી છે–અનાચારી છે; પણ બાપુને વરસોવરસ વધુ ને વધુ બાથ પહોળાવવા કેમ સૂઝતી હતી ? બાનું અવસાન બહુ જ જુવાનવયે થયું એની તો આ અતૃપ્ત વાસના નહિ હોય ? બીજી વાર પરણવાની જોગવાઈ ન પામનારો પિતા અતૃપ્ત હતો માટે તો પૃથ્વીને બાઝવા દોડી રહ્યો હોય !

હશે, પણ મારા સુમનનું શું સમજવું? એ તો મારા પુદ્દગળ છે, મારું લોહી છે, મારો ઉછેર છે. એને આજ આ શી ઘેલછા લાગી કે મારો છાંયો સરખો યે લેવાને બદલે મારા પિતાના જ રંગે રંગાઈ ગયો? જમી વિના બીજો ધા નથી કરતો; અમલદારોને તો ખરીદીને ખીસામાં મૂકી રહ્યો છે; દયાનો તો દુશ્મન છે; ગરીબોનાં ઘર પર કડીઓ કરતાં કાળજું કમ્પતું પણ નથી; તર્કટો તો એક એકથી ચડિયાતાં ગોઠવી કાઢે છે; ને બાપુને એવો કોઈક દી કોકનું ખૂન પણ કરતાં નહિ થડકે એવો યે સમય આવે કદાચ! આ વંશ-વેલો હવે પછી વળી કેવાંક ફળ બેસશે? દૈવ જાણે.

પ્રભાત પડી ગયું હતું. માખીઓના બણબણાટ સંભળાયા અને ગાડાની સાથે સાથે ચાલતા દલભાઈએ બળદોને માથાં ધુણાવતા, તેમજ પૂછડાં ફંગોળાતા દીઠા. એક બળદનું કાંધ છોલાણું હતું. પોતે પોતાનું ફાળિયું લઈ ચાલતે ચાલતે બળદની માખો ઉડાડવા માંડી.

'માળું ક્યારે કાંધ છોલાણું હશે આનું?' શરમિંદો ગાડીવાન દલભાઈના ગર્ભિત ઠપકાથી બચવા અજાણ્યો બન્યો. એને ખબર હતી કે બીજી કોઈ પણ વાતમાં રસ ન લેનારા દલભાઈ ડેલીનાં ઢોરની બગાંઓ ને ઈતડીઓ વીણતાં ચૂકતા નહિ, છોલાયેલ ચામડા પર ફિનાઈલનું પોતું મારતાં વીસરતા નહિ, પાદર પડેલા પૂંછડેલ ઢોરને પણ પોતે ચાર જણને ઊભા રાખી બેઠું કરતા, કૂતરે ચૂંથેલ ગધેડું પણ એના હાથની સારવાર પામતું. આવી કામગીરી બજાવતા બજાવતા દલભા ટોળે વળેલાં લોકોને ફક્ત એટલું જ કહેતાં કે—

'જીભ વિનાનાં છે, ભાઈ! જીભ વિનાનાં છે.'

બસ, વધુ ઉપદેશ એ કદી કરતા નહિ. જોડાને તળિયે જેને જેને એ મોટા નાળ ને લોઢાં જડાવેલાં જુએ, તેને પણ ધરતી પરની કીડીઓ બતાવીને આટલું જ કહે કે 'જીભ છે એને? જીભ હોત તો આ જીવડાં તને શું કહેત, હેં જેઠસૂર?'

ચોમાસે કોઈ ખેડુ તોતીંગ નવાં ઓખાઈ પગરખાંથી હિલોતરી ખૂંદતો ચાલ્યો જતો હોય તો ઊભો રાખીને પહેલાં તો બેય પરના કૂણા કોડચા બતાવે, ને પછી કહે; 'એને જીભ હોત તો? તો રોત કે નહિ? હેં માધવાનળ? એ તરણાં રાડ પાડત, હો ભાઈ! એવી કાળી રાડ પાડત તો તે તારાં તમરાં જ બોલાવી દેત.'

આવા સંસ્કાર ગામલોકોને પાનાર દલાભાઈથી શરમાયેલો ગાડીવાન રણુપરાને પાદરથી બારોબાર જ ગાડું રૂપાવાવ હાંકવા લાગ્યો ત્યારે દલાભાએ કહ્યું કે 'સીધું ગામમાં લે ગામમાં.'

પાદરમાં બે જણ બેઠા હતા તેને પોતે કાંઈક પૂછ્યું, એટલે એક જણ આગળ ચાલ્યો અને ગાડાને એક ગલીમાં દોરી ગયો. ત્યાં ઓલ્યું, દલાભાઈએ જે ઘર પૂછ્યું હતું તે બતાવ્યું.

'આ ફળીમાં લે,' એવા શેઠ–શબ્દોથી ગાડીવાન છોભીલો પડી ગયો.

ઘર બતાવનાર માણસે બૂમ પાડી: 'રતના, એ રતના, બા'રો તો મર. શેઠ આવ્યા છે.'

ઓસરીમાં બેઠેલાં છોકરાં શેઠ આવ્યા છે એવું સાંભળતાં, અને આ ગાડું વગેરે જોતાં જ અંદર પેસી ગયાં, અને એનો બાપ રતનો ઘરની બહાર નીકળી બાઘાની જેમ ઊભો રહ્યો.

'તેં આમને ઓળખ્યા, રતના?' પેલા, ઘર બતાવવા આવેલ માણસે કહ્યું.

'આ તારે ઘેર કાલ કુડી કરી ગ્યાને, એ સુમન શેઠના બાપુ.'

બેહુ રતનો, જેના કેડિયાને બાંયો નહોતી, તે આંખો તાકીને વગર બોલ્યો ઊભો થઈ રહ્યો. એની આંખોમાં ભય હતો. એ કંઈ સમજ્યો નહિ.

બાયડી બહાર આવીને બોલી ઊઠી: હેં બાપુ, હવે બાકી શું રયું છે તે પાછા લેવા આવ્યા છો? ઓલ્યા ગાભા એ ચાર છે ઈ ચેં લઈ જાવા છે?

'ના મા!' છોકરો બહાર આવ્યો, તેણે કહ્યું: 'મારી નવી આંગડી નહીં દઉં કોઈ ને.'

ત્યાં તો નાની છોકરી પોતાની એક ફાટેલ ઘાઘરી પડી હતી તે છાતી સાથે કચકચાવીને ઘરમાંથી દોડતી, દલભાઈ ઊભા હતા તેને દેખી ચીસ પાડીને ભાગી: 'નૈં દઉં, નૈં દઉં.'

દલભાઈએ એને પંપાળવા અડકવા હાથ લંબાવ્યો ત્યાં તો એ છોકરીએ તીણી ચીસ નાખી.

દલભાઈ સૂનમુન ઊભા રહ્યા. ઘડીભર તો એની અક્કલ ચાલી ગઈ. પછી એને શબ્દો ન સૂઝ્યા, છેવટે માંડ માંડ એણે કહ્યું : 'રતના, ભાઈ, આ ગાડામાંથી બધું ઉતારી લે.'

રતનો પણ કંઈ સમજ્યો નહિ. એ ન હલ્યો કે ન ચલ્યો. પણ એની વહુ જરા પાણિયાળી હતી તેણે કહ્યું : 'બાપુ! અમારે કાંઈ જોતું નથી. અમને આંઈ પડયાં રે'વા દો. અમને ગોટે ચડાવો મા. અમને સાચા ખોટાનું કશુંય ભાન નથી રહ્યું.'

ઘણી વારે ગામના બીજા લોકોએ આવી દલભાઈને મદદ કરી ત્યારે માંડ તરતનાને ને એની વહુને ગળે ઘૂંટડો ઊતર્યો, કે આ શેઠ જો કે છે તો સુમન શેઠના બાપુ, પણ ધરમી છે, દયાળુ છે, કશું કારસ્તાન કરવા નથી આવ્યા, કોઈ ગોટા કરવા નથી આવ્યા. પણ તમને ધરમાદો દેવાજ આવ્યા છે. છતાં રતનાએ ને બૈરીએ પોતાને હાથે તો કાંઈ ઉતાર્યું જ નહિ. ગામ લોકોએ ગાડાની ચીજો ઉપાડી ઉપાડીને એનાં ઘરમાં મૂકી.

બે ત્રણ દિવસ સુધી તો રતનાને એ ચોરીનો માલ હોય એવું લાગ્યા કર્યું, વાપરવાની હિંમત ચાલી નહિ, પછી છાનાંમાંના છોકરાંને ખવરાવતાં થયાં, ને લાંબે દહાડે પોતાને માટે વાપરવાની હિંમત આવી; છતાં હૃદયમાં ઉપકારનો ભાવ તો હજુ ઊગ્યો જ નહોતો. ચોરીનું વાપરતાં હોય એવો ભાવ એમને પકડી બેઠો.

આ રતના ખેડુના ઘરની સામે એક ધર્મશાળા હતી. તેની મેડીની બારીએ એક કન્યા ઊભી હતી. આગલી સાંઝે પણ ત્યાં ઊભી હતી. એને હસવું આવતું હતું. કાલે આ કુટુંબને જે લૂંટી ગયો હતો. તે પોતાનું વેવિશાળ કરેલો ડમરાળવાળો સુમનચંદ્ર હતો અને આજે પાછો જે મદદ હાલવે છે તે એનો જ બાપ છે! વેરાગી ગામની હેમાણી કન્યા જ્યારે આ ધર્મશાળાના મકાનમાં રાતવાસો રહીને પોતાના પિતરાઈ ભાઈ અને ભાભીની જોડે ગાડામાં બેઠી ત્યારે એને એના ભાઈએ આ બધી બાબતનો સ્ફોટ કર્યો. વિમળા હજુ સોળેક વર્ષની હતી; લાંબો વિચાર કરી શકતી નહોતી. પણ પોતે જે બે દશ્યો નજરો નજર દીઠાં એમાં એનું મન અટવાઇ ગયું. એણે ભાવી સસરાને સાધુ જેવા વેશે જોતાં પહેલી પળે તો અણગમો અનુભવ્યો હતો. પોતાને બે વર્ષ પછી કોને ઘેર જવાનું હતું? કસાઈને ઘેર કે વેરાગીને ઘેર? એટલા સાદા તરંગ પર એની હૈયા-નાવડી અફળાતી હતી ત્યારે ધર્મશાળામાંથી ઊપડેલું ગાડું પાદરમાં બરાબર પેલા વેરાગી ડમરાળાવાળાના ગાડાની લગોલગ આવી ગયું. દલભાઈના ગાડાના બળદ અવેડે પાણી પીતા હતા અને પોતે કૂવાના થાળા પર બેસી કોગળા કરતા હતા.

'ક્યા ગામનું ગાડું?' દલભાઇએ તો સહજ જ પૂછ્યું. એની નજર ગાડાના બળદના કાંધ પર લાગી ગઇ હતી. બેઉ બળદોને કાગડાએ ઠોલ્યા હતા. ધોંસરું લોહીમાં રગદોળાતું હતું. પોતાને જવાબ વાળનાર ગાડાખેડુને એણે

કહ્યું : ' આમ તો જો. આને જીભ હોય તો ? આ ધોરી તને શું કહે ? હેં માધવાનળ !'

જુવાન ખેડુ—પોતે માધવાનળ એવા ઇશ્કીના નામે સંબોધાતાં અને બળદોની દશાનો ટોણો સાંભળતાં શરમાઈ ગયો, તેટલામાં અંદર બેઠેલાં ત્રણ જણાંમાંનો જુવાન વણિક નીચે ઊતર્યો અને દલભાને 'જેગોપાળ' કહી પોતાની ઓળખાણ આપવા લાગ્યો.

' ઓહો ! દેમાણી !' દલભા પોતાના વેવાઈના સગા મોટાભાઈના પુત્રને મળતાં બોલી ઊઠ્યા : ' આંહીં ક્યાંથી ? શીદ જાવ છો ?'

' રૂપાવાવ, મારી છેડાછેડી છોડવા. વિમળા પણ મારી જોડે છે.' એમ કહીને એણે પીઠ ફેરવીને બેસી ગયેલી બહેન પ્રત્યે નજર ચીંધાડી.

પોતાના ભાવી પુત્રવધૂને પલભર નિહાળવા ઉપરાંત વધુ કશો રસ બતાવ્યા વિના દલભાઈ વળી પાછા ગાડાખેડુ સાથે વાતે વળગ્યા : ' પશુ છે, મૂંગા છે, ફિનાઇલનું પોતું ફેરવિયે, તમારા ખેડુના તો કંધોતર કહેવાય, કમાઉ દીકરા કહેવાય. કોસનાં પૈડાંને ને ગરેડીને તેલ ઊંઘિયે. કિચૂડ કિચૂડ બોલે ત્યારે મજા ન લેવાય. ત્યારે તો એમ જાણિયે કે ધોરીને કપાણય વધારે પડે છે.'

એવું એવું કહી, પોતે ડમરાળાને પંથે પડ્યા, અને વિમળાને એક નવી જ સમસ્યા સોંપતા ગયા; સસરાને શું હું અણગમતી હઈશ ?

૫

ધર્મસ્થાનકો

રૂપાવાવના મહંતની ગાદી પર કાળી ધાટી દાઢી-મૂછવાળો એક જુવાન છેલ્લાં બેએક વર્ષોથી બેઠો હતો અને આ પંથકમાં ત્યારથી બહારવટિયા લૂંટારાને માટે રૂપાવાવ માના પેટ જેવું બન્યું હતું. આ પ્રદેશમાં છૂટી છૂટી ત્રણ મોટી જગ્યા હતી : એક ભીમગદાની જગ્યા, બીજી દેવપીપળની જગ્યા, અને ત્રીજી રૂપાવાવની. ભીમગદાની એક લાખ જેટલી આમદાનીના માલિક ભૈરવગરજી નામના મહંત ભાંગ, ગાંજો, દારૂ અને કામિનીમાં ગળા સુધી ગરકાવ હતા, અને એના શરીરે પૂર્ણ પંઢત્વ પ્રાપ્ત કરી કાઢ્યા પછી એણે ત્રીજી વાર લગ્ન કર્યું હતું. દેવપીપળના મહંત દૂધાધારી તરીકે પંદરેક વર્ષ પુજાયા પછી એક આહિરે એનું ખૂન કરી પછી ઘેર જઈ પોતાની સ્ત્રીનું નાક છેક કપાળના ભાગથી તે હોઠ સુધી વાઢી નાખ્યું હતું એટલે એ બે બનાવોનો તાળો મળી રહેતો હતો. આખા પ્રદેશમાં જેના રૂપનો જોટો નહોતો જડતો એવી એ આહિરાણીને આ શિક્ષા આપતી વેળા

ધણીએ કહ્યું હતું કે હવે વલ્યાત લગીનાં હામતરખાનામાં ફરી વળજે, રાંડ, તારે કપાળે ય ચામડી રહેવા દઉં તો હાગતર નાક સાંધી શકે ને! – તે પછી દેવપીપળ ઉપર જપ્તી વહીવટ ચાલતો. અને ત્રીજી આ રૂપાવાવની જગ્યાના દેવતાઈ સતનો તો એવો પ્રચાર ચાલુ હતો કે છેક મુંબઈ મદ્રાસમાં રહેતા આ પ્રદેશના વેપારીઓ તરફથી સાકર ચોખા અને તુરદાળનાં નનામાં વેગન પછી વેગન આવવાં ચાલુ રહેતાં. અને તેમાંથી મેડીઓ પછી મેડીઓનાં મકાન ઉમેરાયે જ જતાં હતાં, જગ્યાની મહેમાનીનો કોઈ જોટો નહોતો: મહેમાન ગમે તે હો, કોઈ પૂછતું નહિ કે તું ક્યાંનો છે ને કેટલા દિવસથી આવ્યો છે ને હવે તારે જવું છે કે નહિ. મહેમાન ગમે તેટલા હો, ચૂલ્યો ઉપર રસોઈનાં રંગાડાં ઊકળ્યા જ કરતાં. એ હતી ફક્કડની જગ્યા, એટલે મહંતાઈ એક અગર બીજા ચેલામાં ઊતરતી. રાજના અમલદારોને જે વધુમાં વધુ 'આચમન' ચખાડી શકતો તે ચેલો મહંતાઈ પામતો.

'આચમન' આપવાની બાબતમાં રૂપાવાવના મહંત અને ડમરાળાના શેઠ પુત્ર સુમનચંદ્ર વચ્ચે હમેશાં તીવ્ર હરીફાઈ ચાલુ રહેતી. બંદૂક રિવોલ્વરના પરવાના મેળવવામાં પણ બન્નેની અરજીઓ પોલીસખાતે હોડ કરતી અને બંને જણા વચ્ચે એક વિશેષ સમાનતા હતી: બેમાંથી એકે ય જણ જાતે હથિયાર ઝાલતો નહિ; એ જુમ્મેદારી તેઓ પોતાના પગારદાર માણસોને જ સોંપતા. બંને વચ્ચે સારી ભાઈબંધી હતી. સુમનચંદ્ર આવે ત્યારે મહંત ભેટી પડતા.

એઉ મળે ત્યારે નવાં વસાવેલાં હથિયારોની સ્પર્ધા ભારી રોનક સાથે ચાલતી.

રણુથળીથી પાછા આવેલ પિતાએ, પુત્રની સાથે વાત ન કરવાની પોતાની કાયમી આદતમાં એ દિવસે એક અપવાદ-રૂપે સુમનને મેડીએ બોલાવીને ફક્ત આટલું જ કહ્યું: 'તારી કોઈ પણ બાબતમાં હું માથું મારતો નથી; મારે તને કાંઈ કહેવાનું નથી; તું ને ભા જે કરતા હો તે કર્યા કરો; પણ પારકી જણીને વાટ જોતી બેસારી રાખવામાં મોટું પ્રાછત છે. તારો જે કાંઈ નિર્ણય હોય તે જણાવી આવ.' એમ કહી રૂપાવાવ ગયેલાં કેગળીનાં ત્રણ ભાત્રાળુઓના સમાચાર દીધા.

'ભલે.' એટલું જ બોલીને પુત્ર ઊઠ્યો ત્યારે પિતાએ છેલ્લી એક વાત કહી નાખી : 'નરસી મે'તાએ, જગડુશાએ, એવા એક બેએ ભગવાન જ્યારે ત્રુઠમાન થયા ત્યારે વરદાન માગ્યું હતું કે હે નાથ, અને નિર્વંશ દેજો. હું એ જ માગું છું.'

સાંભળી લઈને નીચે ઊતરી ગયેલ સુમનચંદ્રે ઘોડે પલાણ મંડાવ્યું. બીજે ઘોડે એણે નવો રાખેલ ગરાસિયો રક્ષક ભૂપતસંગને સાથે લીધો. તાજી જ ખરીદેલી બે જોટાળી નવીનકોર બંદૂક અને કારતૂસનો પટો એણે ભૂપતસંગને ધારણ કરાવ્યાં. ભૂપતસંગ એક કદાવર અને અડીખમ દેખાવનો, કરડી આંખોવાળો કાંટિયો હતો. કોઈ પણ જોનારને એ 'એક હજારાં' જેવો લાગે.

રસ્તામાં સુમનચંદ્રે મન સાથે વાતો કરી લીધી.

રૂપાવાળ જઈને એણે વિમળાની તરફ તિરછી નજર નાખી જોઈ. એના હૃદયમાં એક છૂપી મજા મચી ગઈ. વિમળાનું બદન ભરાયું હતું. ખૂબ હૃષ્ટપુષ્ટ બની ગઈ હતી. વૈશાખના તાપ કોઈ નાજુક, ફૂલે લચી પડતી વેલડીને સળગાવી નાખવામાં જે આનંદ અનુભવે છે તેવો આનંદ સુમનચંદ્રના મનનો હતો. શો સળગી જતી! આજે હવે ન તો છોડું કે ન પરણું. પૂરી દાઝ કાઢીને રઝળાવું. કારણ? કારણ કે એક જ વર્ષ પર સુમનને એક લાંબી માંદગી આવી હતી. માંદગી દસ મહિના ચાલી. પોતે હાડકાંનું માળખું જ બની ગયો હતો. એ વખતે એનો બાપ સગપણ તોડવા ઊઠ્યો હતો. સુમનચંદ્ર માંદગીમાંથી બેઠો થવાનો જ નથી અને થાય તોપણ જમાઈનું શરીર લગ્નને લાયક થવાનું જ નહિ, એટલે સુધી કહીને ગોપાળ દાદાની જીભ ઝાલીને એણે ફારગતી મેળવી હતી. પણ એ બચ્ચાને અમારી મેલી દીધેલીની બાંય પકડનાર કોઈ મળ્યું નહિ એટલે જ બેઠો રહ્યો. જો હવે એને અમારો સ્વાદ ફરી લાગ્યો છે. હવે તો હું નથી એની છાંટ પણ લેવાનો કે નથી એ છોકરીનો છૂટકો કરવાનો.

એવું ચિંતવતાં ચિંતવતાં એણે પોતાના શરીરની ને વિમળાના શરીરની મનથી સરખામણી કરી લીધી ને ફરીથી મનમાં ઉચ્ચાર્યું: 'એનું જોબન સળગાવીશ, ને સળગતું જોયા કરીશ.'

વિમળાના ભાઈની સાથે બેસીને તેણે વાત કરી:

'તમારા કાકા વારે વારે લગન કરવાના કાગળ લખે છે, પણ મારે શરીરે હજી પૂરી નરવાઈ નથી આવી. હજી મને ઝીણો તાવ રહ્યા કરે છે. કોઈ કોઈ વાર બળખામાં લોહીના દોરા—બહુ નહિ પણ સે'જ દેખાય છે. એ હશે તો અમસ્થા, તાવ પણ હોય છે તો સળેખમ શરદીનો, કે પછી તજાગરમીનો: મૂળ દરદ તો નથી, પણ હવે આટલું ખમ્યા તો પછી એકાદ વરસ વધુ ખમી જાય. તેમ છતાં બીજું કોઈ ઠેકાણું જડી જતું હોય તો અમારી ના નથી. અમે તો રાજી છિયે. તો અમારાં હોય એટલાં લૂગડાં ઘરેણાં પાછાં દઈ મેલજો, ને ખુશીથી શુભ અવસર ઉકેલી લેજો. બાકી મારું શરીર પૂરું વળતાં તો હજી વાર લાગશે.'

જગ્યાની ધર્મશાળાની પરશાળને એક છેડે, જ્યાં આ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યાંથી વિમળા જરા પણ દૂર નહોતી. ને થોડી બહેરી હોત તો સુમનચંદ્ર એટલા પ્રમાણમાં અવાજ વધારત, કારણ કે હેતુ તો હતો એનું ભરજોબન સળગાવી મૂકવાનો.

ને વિમળા સળગી પણ ખરી, કારણ કે સુમનચંદ્રે વર્ણવેલી નબળી તાસીરનું એકેય ચિહ્ન એના નખથી શિખ લગી વિમળાની નજરે ન પડયું. અને બીજે લગ્ન કરી નાખવા વિશેની સલાહ પણ બળતામાં ઘી હોમવા જેવી બની. સુમનચંદ્રે એને પોતાની આંખોને ત્રાજવે તોળી પણ જોઈ. વજનમાં મોટો ઘટાડો કળાઈ આવ્યો.

ગાડું રૂપાવાવથી રણથળી તરફ પાછું ચાલી નીકળ્યું અને સુમનચંદ્ર મહંત સાહેબની હેતભરી મહેમાની માણતા

સાંઝ સુધી રોકાયો. એને રોકી રાખીને મહંતે પોતાની દર-બારગઢ જેવી જગ્યાના એક ઓરડામાં જઈ એક ઊંઘતા આદમીને ઉઠાડયો: 'ગીગા વરુ! જાવ. ડમરાળાને રસ્તે વાટ જુઓ. હું દી આથમ્યા અગાઉ નીકળવા નહિ દઉં.'

સૂર્યાસ્ત પછી સુમનચંદ્રે અને એના રક્ષક ભૂપતસંગે ઘોડાં હાંકયાં. અંધારાનો પડદો આછો મટી ઘાટા રંગ ધારણ કરતો જતો હતો તે વખતે ઘોડાં નકટીની નેળ્ય નામના ઊંડા મારગને કાંઠે આવી પહોંચ્યાં અને કાંઠાના ખેતરમાંથી 'હુ-ઉ-ઉ!' એવો એક ખોંખારો સંભળાણો,–ખોંખારો ઓળખાઈ ગયો. ગીગો વરુ નામે જુવાન 'જેતા મામા' નામે આપણને જાણીતા ખાચર કાઠીને ઘેર ડમરાળે વારંવાર રહ્યો હતો. સુમનચંદ્ર સાવધ બન્યો- સામેથી કરડો સવાલ આવ્યો: 'કોણ છે ઈ?'

'ઓહો! કોણ ગીગાભાઈ?' સુમનચંદ્રે નરમાશથી સામી હાક દીધી.

'હા, કેમ અટાણે અસુરા?'

'આ.........જરા ખાનબાપુ પાસે મોડું થઈ ગયું.'

પાસે આવીને ગીગો વરુ ઊભો રહ્યો. આડીઅવળી વાતો કરવા લાગ્યો. અને ભૂપતસંગના હાથમાં બંદૂક એને દેખાણી, એટલે એણે કહ્યું: 'ઓહો, નવો લીધો જેટાળી? જોવી જોયીં?'

એમ કહીને એણે હાથ લંબાવતાં તો ભૂપતસંગે કોઈ કળ દેવાની પૂતળી હોય એવી યંત્રવત્ રીતે પોતાની પાંસેની બંદૂક ગીગાના હાથમાં આપી.

'ઓહો !' બંદૂકને ઝીણી નજરે નિહાળતો, પંપાળતો, બેઉ હાથમાં રમાડતો, ગીગો બોલવા લાગ્યો : 'નામી છે ને શું ! કેટલાની મળી ? કેટલા કદમ ગોળી જાય છે ?' બોલતાં બોલતાં એણે ઘોડો ચડાવ્યો ને ઉતાર્યો. ખંભે લગાડીને તાક લીધી. અને જાણે એ પોતાની જ હોય તેવી બધી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યો.

સુમનચંદ્ર પણ દરેક પ્રશ્નના સરખા જવાબ આપતો ગયો. એની જીભમાં ક્યાંય થોથવાવા જેવું નહોતું. એણે જેતા મામાનાં ઘરવાળાં કાઠિયાણી બાઈના સમાચાર પૂછ્યા. 'માકબાઈ બેન ક્યાં છે ? શું કરે છે ? દીકરો આણસુર કેવડોક થયો છે ?

'તમારા જેવડું કાઠું કર્યું છે માણસુરે તો. બરાબર જેતા ખાચરની જ અણુસાર, અને ઇવડો ઇ જ ઢાળો. જાણે એના બાપની જ છબી.'

સુમનચંદ્ર મનમાં ને મનમાં હસ્યો. માકબાઈને માણસુર ડમરાળા છોડી ગયા પછી પાંચાળમાં જન્મ્યો હતો. અને જેતા મામો કોઈ દિન પાછા માકબાઈને મળ્યા સાંભળ્યા નહોતા. ખેર ! એ સંધ્યાના અંધકારમાં એના હોઠનો આછો મલકાટ ગીગાની નજરે ચડ્યો નહિ.

'ત્યારે હવે આંહી લાવોને માદીકરાને.' સુમનચંદ્રે કહ્યું.

'એ માટે જ અમે દાખડો કરીએ છિયેને, શેઠ !' ગીગાએ વ્યંગમાં જવાબ વાળ્યો.

'એ બધો દાખડો મૂકી દ્યો, ગીગાભાઈ, એમાં કાંઈ માલ નથી.'

'અમે કાઠી છિયે, હો શેઠ?'

'તો હું ય કાઠીનો ભાણેજ છું ને ગીગાભાઈ!' હું કાઠીની ધરતીમાં જ આળોટયો છું.' સુમનચંદ્રના એ શબ્દો ગીગાનાં ગાત્ર ઢીલાં કરનારા હતા. એનો જમણો હાથ ગજવામાં હતો. ગીગાને ખબર હતી કે ગજવામાં એ હાથનો પંજો નાની એવી ઓટોમેટિક પિસ્તોલના હાથા પર જ હતો. અને ગીગાના હાથમાં શેઠની જે બંદૂક હતી તેના પર કેપ પણ ચડાવેલો હતો. છતાં આ બંદૂક અને પેલી પિસ્તોલ વચ્ચે જો હરીફાઈ થાય તો વહેલો ભડાકો કઈ કરશે એની પણ ચબરાક ગીગાએ ગણતરી કરી. સુમનચંદ્રે ગીગાને મૂંઝાઈ રહેલો જોઈને લાગ લીધો: 'એમાં મુંઝાઈ શું રહ્યા છો?'

ગીગાએ ચમકીને પૂછ્યું: 'કોણ—હું? નારે ના. એવું કાંઈ નથી.'

'તો પછી માણસુર ભાઈને આંહી લાવો. બધું ઠેકાણે પાડી દઈએ.'

'પણ મા—દીકરાને મેળ નથી.'

'તમ જેવા પડખે ચડો પછી તો એમ જ થાય ના! બાકી બીજાં ચીંથરાં ફાડવાં મૂકી દ્યો, ગીગા વરુ! ને આંહી લઈ આવો, તમે એનો વહીવટ કરો. જમીન તો મા દીકરો આવે એટલે તુરત સોંપી દેવી છે. એમાં કાંઈ ફેર નથી. પાંચ વરસ બાકી છે તે ય હું જતાં કરી દઉં. પણ બારવટું ખેડવું

હશે તો આપણે બાપા ય જુવાન છિયે, તમે મને કે હું તમને આંટી દેશું તો પણ લેખે લાગી જશું. આપણે કયાં ખાટલે પડયા છિયે?'

'પણ ભા માનશે?'

'ભાને હા ભણાવવી એ તો મારા હાથમાં છે. ભાની ફિકર કરો મા. ભાનું બા'નું પણ આપો મા.'

'ઠીક, જોઉં છું.'

'હા, જુઓ. મારે ઉતાવળ થોડી છે? પણ એ છોકરાનો જન્મારો બગડે છે. તે સિવાય કોઈ પણ કારણ નથી. આપણે એને તો પાછું સુખ છે ના?'

'શેનું?'

'ચૂડી કરમનું.'

'હા!' ગીગો હસ્યો:

'ઈ એમાંથી કોઈની વાંસે તો કોક ને કોક થોડાં આંસુડાં પાડનારી હોય.'

'ના રે ના,' એમ કહીને ગીગો ફૂલ્યમાં આવી ગયો. એને આ પોતાની પ્રશંસા લાગી: 'કો...ણ નવરું છે?'

'અરે કોઈક કણબણ, કોઈક કુંભારણ, ને કોઈક દેઢડી પણ ખરી.'

'હવે રાખોને, ભાઈસા'બ!' ગીગો ફૂલીને ઢોલ થયો. અને શરમણો પણ ખરો. એણે બંદૂક પાછી ભુતસંગના હાથમાં દીધી અને રામરામ કર્યા.

'એ રા...મ! આવજો ત્યારે વેળાસર મણુમુરભાઈને લઈને!' એમ કહીને સુમનચંદ્રે નગમાં ઘોડો હંકાર્યો. ગીમાના ખોંખારાએ પાછળનો વગડો ગજવી મૂક્યો.

રસ્તે તો એને કંઈ થયું નહિ. અંધરી રાત અને અશ્વ પરની રાંગ એને રોમે રોમે વિક્રમ સીંચી રહી હતી. પણ ઘેર પહોંચીને ઘેડેથી ઊતર્યા પછી એની કાયા કબજે ન રહી. એ થર થર ધ્રૂજી ઊઠયો. ગજવામાંથી હાથને આખી વાટે બહાર કાઢવાનું એને ભાન જ નહોતું રહ્યું, એ હવે એણે બહાર કાઢયો ત્યારે જ એણે જોયું કે હાથમાં કે ગજવામાં કશું નહોતું. પિસ્તોલ એણે એ દિવસે સાથે લીનો નહોતી. ગજવામાં પિસ્તોલ પડી છે, પિસ્તોલની ચેમ્બરમાં છ યે છ કારતૂસ ભર્યાં છે, જે એની ઠેસી પણ પોતે ઉઘ ડી નાખીને પંજામાં તૈયાર રાખી છે, એવા વિભ્રમમાં ને વિભ્રમમાં જ એણે ગીગા જેવા દૈત્ય ડાકુનો સામનો કર્યો હતો. એનાં શરીરને સ્વસ્થ બનતાં ઘણી વાર લાગી. એ પછી એણે પહેલું જ કામ ભૂપતસંગને બોલાવવાનું કર્યું. એના હાથમાં એક મહિનાનો વધુ પગાર મૂકીને કહ્યું કે 'કાલે સવારે તમે ચાલ્યા જજો. આ વાત આપણા બે સિવાય ત્રીજું કોઈ જાણવા પામશે નહિ, કારણ કે જો જાણે તો તમને કોઈ ઉંબરે ઊભા રહેવા નહિ આપે. તમે શું વિચારીને બંદૂક એક અજાણ્યા માણસના હાથમાં આપી દીધી? તમારો તો બદ ઇરાદો નહોતો. તમે બહાદુર પણ હશો, પણ એકલી બહાદુરીમાં શું બળ્યું છે! જાવ, ભાઈ, બીજે રોટલો રળી ખાજો; પણ હવેથી બંદૂક ન બાંધતાં.'

૬

ચક્રનો પહેલો આંટો

એજ શેઠ-નંદન સુમનચંદ્ર એક દિવસ પોતાના ગામ નજીકના સ્ટેશને એક પેટી અને બિસ્તર સાથે આવીને ઊભો રહ્યો.

એને વળાવવા આવેલા મોટા ટોળામાં માત્ર બે મનુષ્ય નહોતા: દાદા ગોપાળભા અને પિતા દલભાઈ. એ બેઉ થોડા મહિના પર માનવ–જીવનના છેલ્લામાં છેલ્લા સ્ટેશનની ટિકિટો કઢાવીને પ્રણાય કરી ગયા હતા.

ટોળાની દિદાર પર ઝાંખપની રાખ વળી ગઈ હતી. એની વચ્ચે સુમનચંદ્ર ચળકતે ચહેરે પાન ચાવતો, ને સ્મિત કરતો ઊભો હતો: જેમ જાણે કરજદાર ખેડુતને ઘેર જપ્તી કરવા ચાલ્યો હોય!

' મે પડ્યો છે, માટે વાડીમાં કોસ ઝટ જોડાવી દેજો, હો કે શવદાસ!' પોતાના આગલા ખેડુતને એ સૂચના દેતો હતો; ' નીકર મેનાં પાણીની ગરમી પોચિયાંને જોર કરવા

નહિ દો. ભૂલતા નહિ, અને ચોમાસુ દેખીને વધુ પડતી જમીન વાવતા નહિ; નીકર પછી આજ મોટી બથ ભરીને પાછળથી પસ્તાશો. આજ કૂવામાં પાણી ચડ્યાં છે તે કાંઈ આશ્લેખ નખતરનાં નથી, કે ટકી રે.'

'પાછા કેદીક વળશો, ભાઈ?' એક જણે પૂછ્યું. એની આંખો પલળાતી હતી.

'જન્મારો તો થોડો જ બેઠો રહીશ?' એટલું કહેતે કહેતે સુમનચંદ્રે હોઠ પર બે આંગળીઓ ગોઠવીને વચ્ચેથી પાનપટીના રાતાચોળ રસની પિચકારી ઉડાડી અને ગળું ઓખારી સોપારીના ચાવણને ગળા નીચે ઉતાર્યું.

'પણ આશરે?'

'અરે, ખોટા રૂપિયાની જેમ આવ્યો સમજો.'

એ પછી એણે સ્ત્રીઓના ઘેરા પાસે જઈ, હસી હસી કોઈનું શ્રીફળ લીધું ને કોઈના હાથનો કંકુ–ચાંદલો સ્વીકારવા કપાળ ધરી પોતાનું ઊંચું માથું નીચું કર્યું.

નીચે નમવાને કદી ન ટેવાયેલ એ મસ્તકની ઝૂકવાની છટા પર લોકો તાક્યા વગર રહી શક્યા નહિ. એ છટામાં ડમરાળાનાં છેલ્લાં વીશ વર્ષોમાં ભાત પાડનારી નવીનતા હતી.

ટચાક ટચાક ટચાક : ચાંદલો કરીને ચોખા ચોડનારી સ્ત્રીના હાથમાંથી, દૂખણાં લેતાં ટચાકા ફૂટ્યા.

'અરે ભાભી!' સુમનચંદ્રે એ ચાંદલો કરનાર કુમારિકાની નજીક નયનો લૂછતી એ કન્યાની વિધવા માતાને

ઘણું નીચે નમી કહ્યું : 'તમે તો લપાઇને ઊભાં છો ! મારે કેટલી ભન્નામણ કરવી હતી ! જુઓ, ઉતાવળાં થશો નહિ. હું ટબલીની વાત નહિ ભૂલું. અરે ભૂલ્યો–ટબલી કહેવાનો મહાવરો યાદ આવી ગયો. ટબલી નહિ, સુલોચનાદેવી; ખરું ને ટબલી ?'

કાકાના એ વિનોદ–વાક્યે ટબલી હર્ફે સુલોચના નામની મૂએલા પિતરાઈ ભાઈની યુવાન પુત્રીના ગાલ પર ગલ પાડ્યા.

છેલ્લે છેલ્લે ચાર પાંચ ડોસલા દૂર શરમિંદે મોંએ ઊભા હતા તેઓની પાસે પોતે જઈ હાથ મિલાવ્યા.

'ભાઈ !' એક ડોસાએ નરમ સ્વરે કહ્યું; 'બધું અવળું બની ગયું, પણ અમે એમાં ન'તા હો ! ખાતરી રાખજો. પારકાએ આવી વખ રેડયાં આપણામાં.'

'બોલો મા, બોલો મા રૂખડ દાદા;' સુમને ખૂબ દાંત કાઢીને ડોસાની પીઠ થાબડી; 'વખ તે વળી કેવાનાં ! છૂટકો પતી ગયો આતો.'

'સૂરજ ડાડો સાખિયો છે, શેઠ ! ને આ મોંમાં હજી દાતણ નથી નાખ્યાં,' બીજાએ લાંબા હાથ કરી ઊગતો ભાણ ડુંગરાની ગાળીમાં દેખાડયો; ઉમેર્યું : 'અમારે દાયરે તો ઈ પાંચાળવાળાઓનાં ખોરડાં હારે કાલ અપૈયો લઈ લીધો. ને તારા ભગત જેવા બાપનું ઢીમ ઢાળી દેનારની તો ઠાકરે જ ઠીક દશા કરી.'

'એવું કશું સંભારવું નહિ, વાજસૂર ભૈજી.'

પણ બીજાને જેની ના પાડી તે પોતાનાથી જ ન બની શક્યું. એની દૃષ્ટિ દૂરથી પોતાનાં મકાનના એક ગોખ પર પડી.

હજુ પણ જાણે પિતા ત્યાં બેઠા બેઠા બંદૂક ચલાવી રહ્યા છે, ને બહારથી સનનાટ કરતી ગોળીઓની ઝીંકમાં નહાઈ રહ્યા છે.

ટ્રેન આવી, અને 'હાશ!' એવા શબ્દ સાથે શ્વાસ વિરામતો એ ટ્રેનમાં ચડ્યો. બારીમાં બેઠે બેઠે ફરી એક વાર પાનની પિચકારી ઉડાડી અને સામે ઊભેલા સાત આઠ ગામડિયા વાણિયાઓને બાજુએ બોલાવી છેલ્લી ભલા-મણ કરી: 'હું તો છૂટયો છું. તમે નાહક બંધાઈ રે'તા નહિ. ચોપડા કોક આવીને બાળે તેના કરતાં જાતે સળગાવીને જ હાથ ઠારજો. બાકી હવે તો પા શેર મોરસનો પણ વકરો કરવાની આશા છોડી દેજો. તમારાં વાળ્યાં તમારી પાસે લણાવશે ને લઈ જાશે.'

'તું સાચું કે'છ, ભાઈ!' ત્રીકમજી કાકાએ ઢીલી પોચી પાઘડી ઢાંકેલો દશશેરિયો તાલો હલાવ્યો એટલે પાઘડીના અટા ઊખળીને એના ગળામાં પડ્યા. રૂપાના કંદોરામાં છૂટી પડેલાં ધોતલીનો પાછલો છેડો, ઘોડાનો તંગ તાણે એવી અદાથી ખેંચીને રાયચંદ ફુવાએ પાછળ ઘાલતાં કહ્યું: 'વાજબી કે'છ તું, ભાઈ!'

છેલ્લી વાર જોતો હોય એવી નજરે સુમનચંદ્રે પોતાના દરબારગઢ જેવા ઘરને જોઈ લીધું. આંસુદેવે ચાટી લીધેલ એ

મેડીના કાળા કોટવાળા ને સ્વેત નિહાળી લીધા. ને એ બારી દીઠી કે જ્યાં બેઠા બેઠા પિતા ડાકુઓ પર બંદૂક ચલાવતા ચલાવતા કાળની પિછોડીમાં લપેટાઈ ગયા હતા.

ગાય ખાધેલું વાગોળે તેમ સુમને ગઈ ગુજરી સંભારીઃ—

એ જ પિતા દલભાઈ, જેણે ઝીણું જંતુ અને કૂણાં ઘાસનું યે જતન કર્યું હતું, તેણે ઠેઠ બંદૂક ઉપાડી ખભે ધારણ કરી હતીઃ અને પુત્રને પણ બીજી બંદૂક લેવરાવી હતી.

કાઠી ગીગાભાઈ હેરૂને લઈને આવ્યો હતો, શેઠની જમીનનાં વાવેતર અટકાવ્યાં હતાં. રાજ્યના તંત્ર પર નવા આવેલ બ્રાહ્મણ કારભારીએ વણિકોનાં નિકંદનની નીતિ અખત્યાર કરી હતી. પહેલું જ નિશાન ગોપાળભાના ઉચ્છેદનનું તાક્યું હતું. મહેસૂલ અને પોલીસખાતાના ઉપરીપદે પણ બ્રાહ્મણોને બેસાર્યા હતા. ખાનગીમાં શપથ લીધા હતા કે વાણિયાને જેર કરવા છે. એ સંકલ્પની સિદ્ધિને સારુ કાઠી, હેર, સંધી કે મકરાણા, સૌ કોઈનો ઉપયોગ એને ખપતો હતો.

સુમનચંદ્રે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ઊભા ઊભા યાદ કરી જોયું. કેટલી વાર પોતે નવા નવા ચોકીદારો લાવ્યો હતો, ને એ દરેક થોડા દિવસ રહી પોબાર ગણી ગયા હતા. રક્ષણ માટે પ્રતાપગઢના અધિકારીઓ પાસે જતો હતો, ત્યારે બબે કલાકે તો મુલાકાત મળતી, અને 'પધારો' શબ્દને સ્થાને 'જુઓને, મિસ્તર! તમે ન્યાય ખાતે જઈ ફરિયાદી કરો.' એવા શબ્દો સાંભળી પાછો વળતો.

દાદાને જો એણે આ વાતો કહી હોત તો દાદાની છાતી જ બેસી જાત. ઘણા મહિના સુધી ગોપાળભાને એણે છેતર્યા હતા. ઘોડે ચડીને પાંચ ગાઉ પ્રતાપગઢ જતો આવતો તેટલો પ્રવાસ પણ સલામતીભર્યો નહોતોઃ દુશ્મનોના ભેટા થયા હતા; ઉજળો મોરો રાખીને પાર થઈ આવતો ને દાદા પાસે આવી જૂઠું બોલતો : 'રાજાએ પાકો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો છે, દાદા !'

ઉદ્દેશ એક જ હતો : દાદાને આબરૂભેર સદાની વિદાય દેવી હતી. પછી પોતાને છટકી જવું હતું. રતનાને વેર કરેલી જમી ભુલાઈ નહોતી.

'શાબાશ !' માંદગીની પથારીએ પડેલું દાદાના કલેવરનું બોખું જોર કરી બેઠું થયું હતું અને પૌત્રને કહેલું હતું : 'જેટલી સિલક છે તે તમામ કોથળિયું ખાલી કરી નાખજે, બધાંનાં ગલોફાં રૂપિયે ઠાંસી દેજે. પણ વટ મેલતો નહિ.'

સીમમાં ગોળીબાર સંભળાતા, દાદા પૂછતા કે 'શું છે આ બધું ?'

'રાજે મૂકેલા આપણા ચોકિયાત છે.'

'હાંઉ ત્યારે.'

પણ આ છેતરપીંડી સુમનથી વધારે વાર ચાલુ રાખી શકાઈ નહોતી. એક રાતે ડેલીનાં મજબૂત કમાડ પર કુહાડા પડ્યા, ને ભરમ ભાંગી ગયો.

'મને મૂરખ બનાવછ, એલા!' કહેના દાદા ઊઠ્યા હતા. અને જીવનમાં પહેલી જ વાર પૂછ્યું હતું : ક્યાં ગયો ભગત?'

ભગત એટલે દીકરો દલભાઈ. પોતાની નિરાળી બંગલી પરથી દલભાઈ આવ્યા ત્યારે એના હાથમાં કંઈક હતું.

'એલા શું છે આ તારા હાથમાં?' પિતાએ ઓલવતી આંખો પર સામટું જોર લાવીને નિહાળવા યત્ન કર્યો, પણ દૃષ્ટિમાં કંઈ આવ્યું નહોતું.

'કહો, કેમ તેડાવ્યો?'

'આ છોકરાને કહે.'

'શું કહું?'

'જમીનવાળાઓ હારે પતાવટ કરે.'

'પતાવટ શેની?'

'તેડાવો એ બધાને, ને આપણા ચોપડા દસ્તાવેજોનો આંહી ઢગલો કરો.

'પછી?'

'દિવાસળી મેલો એ સૌનાં દેખતાં.'

'એ તો હું હમેશાં કહેતો આવ્યો છું.'

'બસ, તો પછી તારું કહેવું કબૂલ.'

'પણ આજ એ નથી કહેતો.'

'ત્યારે શું કહે છે?'

'એ...આ કહું છું;' કહેતે કહેતે દલભાઈએ પોતાના હાથમાં જે ચીજ હતી તે પિતાની નજીક આણી, એના પર પિતાનો હાથ ફેરવાવ્યો.

'હેં! તું! તું આ......' પિતાનો સાદ ફાટી ગયો. 'તું બંદૂક લેછ? આજ ઊઠીને? ઠેકડી કરછ?'

દલભાઈએ હસીને કહ્યું: 'હવે પતાવટ? શેની પતાવટ? કરીને? જીવની બીકે?'

'પણ છોકરો અંટાઈ જશે કયાંક.'

'તો ધોળ્યો.'

ભા અરધા બેઠા થઈ ગયા. પિતાપુત્ર વચ્ચે જવલ્લે જ બનતા વાર્તાલાપો માંહેનો આ એક હતો.

'ઓહો હો! આટલી બધી જ્ઞાનદૃષ્ટિ! ધર્માદો તો તું જ દરતો.'

'હા, પણ બીકે નથી કર્યો ધર્માદો.'

'આજ સુધી પતાવવાનું કહેનારો પોતે જ ઊઠીને આજ આ શું બોલે છે?'

'તમારું લોહી બોલે છે; કોઈ કાયર નથી બોલતો.'

'ખરો ભગત! દીકરાનો બોકડો કરાવવો છે!'

'ના, ના, બોકડો નહિ, શાદુળો સિંહ. હવે ઊઠીને જો સુમન ખડ ખાશે તો જ બોકડો કહેવાશે. આજ સુધી હથિયાર બાંધીને ફરતો'તો, ભાડૂતી માણસોની ઓથે જીવતો'તો. અમલદારોને ઊભેગળે ખવરાવીને આબાદી રાખતો'તો, ને

હવે પતાવટ કરશે ? ડરીને ? આનો કોઠો આ સહન કરશે ? કોઠો લાજશે.'

ટ્રેન આવી, સુમન્ચંદ્ર ચડી ગયો, અને થોડા દિવસોમાં બની ગયેલો ઘણો ઘણો ઈતિહાસ દિલમાં ફરી ફરી ઉકેલતો એક બેઠક પર બારી પાસે બેસી રહ્યો:—

બારીએ બેઠેલ પિતાની ને ડાકુઓની બંદુકોની સામસામી તડાતડી ચાલતી હતી. સાધુપુરુષ દલભા વીંગાણું કરે છે એ સમાચારે ગામની વસ્તીને પણ ચાન ચડાવી હતી. પ્રભાત વખતે રાજની નહિ પણ એજન્સીની સરકારી પોલીસ આવી પહોંચી હતી. તેમણે આવીને શેઠની મેડી નીચે પડેલાં બે શબ ઓળખ્યાં હતાં. જેને એજન્સી શોધતી હતી તે બે ડાકુઓ ઢળી ગયા હતા. અને એમને બેઉને સુવારી દેનાર દલભાઈનું જખ્મી શરીર, એજન્સીના ઉચકાવ્યા દોડયા આવેલા રાજના અમલદારોની સમક્ષ મરણ વખતનું એવું નિવેદન કરી રહ્યું હતું કે કોઈ પણ કાયદાની અદાલતમાં એને માન્ય ન રાખે:-

'હું ઝીણી જિવાતનું પણ જતન કરનાર છું; વણિક જેવી રાંક લોહીવાળી કોમનો માણસ છું. પણ મેં જુવાનીમાં બંદૂકને જાણી છે, ખૂબ જાણી ને ખેલાવી છે. અમારા પિતાનો ને પુત્રનો માર્ગ એ મારો માર્ગ નહોતો. હું વર્ષોથી જુદે પંથે પળેલો છું. એક તરફથી ખેડુતોને દબાવી બીજી તરફ અમલદારોથી દબાતાં ડરતાં ને એમની ખિદમત કરતાં જીવવાની નામરદાઈ મને પરવડતી નહોતી; પણ આ ડાકુઓથી ડરી જઈ મારા પુત્રને હિચકારાપણાનો માર્ગ લેતો

જોઉં એ પૂર્વે તો હું ફાંસી પર ખલાસ થઈ જવાનું પસંદ કરું. મેં તો જિંદગીને પેટ ભરીને માણી છે; મારે કોઈ અભળખા બાકી નથી રહી. હું તો મડું છું. મડાને વીજળીનો ભો હોય નહિ.

'ડાકુઓ એ મારે મન ડાકુ નથી, અણસમજુ છોકરાં છે. રાજ એનાં માવતર છે. માવતરે છોકરાંને સંભાળ્યાં, સાચવ્યાં કે માણસાઈને મારગે મૂકયાં નહિ; કબુદ્ધિ આવું કરાવે છે. કમાવતર હોય તે આવી કુમત્યમાં છોકરાંને સડવા દે છે.

'અમે ગામડાંના શાવકારો છીએ. અમારો તો નરકવાસ બેવડો ત્રેવડો છે. ચોપડા અમારી જેલો છે. એ જેલોમાં અમે ખેડૂતોને ને કાંટિયા વરણને કબજે રાખ્યાં છે; આ નરકવાસમાંથી અમને તો છોડાવો! વાણિયાનાં છોકરાં તમને દુવા દેશે. આ વ્યાજખોરી અને ગીરો માંડવાની શાવકારી એ તો ઇંદ્રના ઘરની અપ્સરાઓ છે; અમારાં તપને ચળાવે છે.

'પણ એ બધું બદમાશોના કારા દાટીથી હું નહિ છોડું. જીવતો રહીશ તો બાકીના ચૌદનેય વીણી વીણીને ઠાર મારીશ. મેં ઘણી ઘણી રાત બેડે જાગતાં બેસીને ખેડૂતોનાં ઘરનાં બારણાં ઉપર એની બંદૂકોના ઠબકારા સાંભળ્યા છે. 'ઉઘાડ નીકર બાળી દઉં છું' એવા શબ્દો સાંભળ્યાં છે, બારણાં ઊઘડતાં સાંભળ્યાં છે, ઘરના ધણીઓને બહાર નીકળી ખાસડાં ઘસડતા સીમ તરફ ચાલ્યા જતા સાંભળ્યા છે. ઠેઠ સવારને પહોર નિરાંતે સૂઈ રહીને પછી

એ ધર્ગામાંથી દારૂ-ગંધાના કાઠીઓને બજારે નીકળતા જોયા છે. હવે એ નહિ જોઈ રહું. ને અમારા ચોપડાના પણ ખડકલા નહિ જોઈ રહું. બેમાંથી એકેય બાબત નહિ જોઈ રહું. એ કાંટિયાઓને તો ગોળીએ દાબીશ ને ચોપડા ચૂલામાં ઓરીશ. બેય વાત કરીશ.'

પણ હવે વધુ કંઈ કરવાની એમને ઈશ્વરને ઘેરથી રજા નહોતી. પોતાની છેલ્લી ઘડી આવે એ પૂર્વે એણે પુત્રને કહ્યું: 'કહે દાદાને, ચોપડા કઢાવે.'

'અત્યારે ?'

'પછી બુદ્ધિ ફરી બગડશે.'

ચોપડા આવ્યા, ઢગલો થયો.

'હવે મૂક તારે હાથે જ દીવાસળી.'

સુમનચંદ્રે આગ ચાંપી.

'બસ, જેગોપાળ સૌને.'

સુમન પાણીની ટોવલી લઈ પિતાના મોં પાસે દોડ્યો.

'ના, ના; મેં તો અન્નપાણીનો ત્યાગ કર્યો છે;' એમ કહીને એ હસ્યા, ને સુમનનો હાથ ઝાલી કહ્યું: 'ધરતી તો મા છે, એને ભાગવાય નહિ.'

એ શબ્દો અંતિમ હતા. બીજી કશી ભલામણ પિતાએ કરી નહિ.

થોડે દિવસે ઓપાળબાનો જીર્ણ દેહ પણ પડી ગયો.

બેંકના કારજ પર ઘણો મોટો મનખ્ખો મળ્યો હતો. એમાં મુખ્ય આવનારા, જેમની જેમની જમીન શેઠને ઘેર મંડાણમાં હતી તે કાઠીઓ હતા. એઓએ સુમનચંદ્રના પગ પકડીને કહ્યું: 'અમારો વાંક નહોતો, ભાઈ જુગારિયા ને ખાટ-સવાદિયાનાં જ આ કરતૂક છે.'

'જેનાં હોય તેનાં, પણ આજથી તમારી જમીનોના તમે ધણી છો.'

'પણ હજી પાંચ પાંચ વરસ બાકી છે.'

'ના, અમે તો દસ્તાવેજને બાળી દીધાં છે.'

'ફરી કરી આપિયે.'

'ના રે! આંક નરકમાંથી નીકળ્યો છું.'

આશ્ચર્ય ફેલાઈ ગયું હતું. ત્યારે તો એક સુમનચંદ્રની અંદર માયલો સુમનચંદ્ર ન્યારો ને નિરાળો જ હતો!

હું તો મારા દાદાનું મોત ન બગડે એટલા માટે બેઠો હતો એટલું ન થઈ શક્યું, દાદાને અમણા ગોતા નુ વળાવી શક્યો, બાકી તો એકે ય ઓરતો રહ્યો નથી.

સોનાની ઝળકતી વાટકીમાં હું ઝેર જોતો હતો. સૂકા ટુકડામાં હવે સ્વાદ આવે છે.

કેવો મોકળો બન્યો!

પરંતુ આ રટણમાં ભંગ પડ્યો. ટ્રેનમાં કોઈક બોલ્યું: 'હવે આવશે કાશી.' એ શબ્દોએ સુમનચંદ્રને સજાગ કર્યો.

સસરાને તડ ને ફડ જવાબ દઈ દઉં, એટલે પછી સાવ છૂટો...સાવ છૂટો.

સ્ટેશને સસરા નહોતા, સાસુ પણ નહિ. સારું થયું.

ત્યાં તો ટ્રેનના પછવાડેના ભાગમાંથી એક ટૌકો આવ્યો : 'સુમનભાઈ!'

એ તરફ જ બેઠેલા સુમને નીચે નજર કરી. એક છોકરી, જેના હાથનાં કાંડા પર રૂપાની સફેદ બંગડીઓ હતી ને જેના કપાળમાં ચાંદલો નહોતો, ચણિયા પર છૂટી ઓઢણી ઓઢેલી, હાથે પગે મેંદી હતી, ને લાગતી હતી સોળેક વર્ષની, જેને જોતાં જ જાણ્યું કે લાગે છે મુસલમાન. અજાયબ બન્યો.

છોકરી હસતી હતી, તે પાછળ ફરી કોઈક બીજી છોકરીને કહેતી હતી : 'બોલ તો ખરી, શું કહેવું છે?'

એ પાછળ ઊભેલી બીજી છોકરીએ આડબાજુએ જોઈને સાડીના પાલવની કોર મોંમાં પકડી હતી. એ આ તરફ જોતી નહોતી.

ટ્રેનનું એન્જિન પાણી લેતું હતું. કેરાળી વોટરિંગ સ્ટેશન હતું.

સુમનચંદ્રે વિસ્મય પામી પૂછ્યું : 'કોણ છો તમે?'

'હું તો મનને ગમે તે હોઉં, આ ઊભી છે તેની ઓળખાણ પૂછોને!' એમ કહીને એ મુસલમાન જેવી જણાતી એકુ છોકરીએ ફરી પાછળ જોયું ને કહ્યું : 'બોલને બૈ, શું કે'વું છે તારે?'

એ પાછલી છોકરીએ લગાર સુમનચંદ્ર તરફ જોયું ને કંઇક હોઠ ફફડાવ્યા, એટલે આગલી ખેડુત છોકરીએ દુભાસિયા તરીકે સુમનને કહ્યું : ' કહે છે, કે આવડા બધા લાંટકા છો, તીમાં એક છોકરી માથે શું શેફ કરી રહ્યા છો ?

સુમનચંદ્રના મોંમાંથી જવાબ નીકળે એ પહેલાં તો એન્જિનના મોંમાંથી 'ફૂં......ઓં...ઓં...ઓં' એવા કારમા અવાજે સ્ટીમ છૂટી. સુમનના હોઠના ખાલી ફડફડાટ જોઇ પેલી હિંદુ છોકરી આડું જોઈ હસી પડી ને મુસ્લીમ છોકરી ખોકાંસાં પાડી કશુંક મશ્કરી-રૂપે કહેતી રહી.

૭

છેલ્લો જવાબ પકડાયો નહિ

વરાળ છોડતા એન્જિનનો ફૂંફાડો બે ત્રણ મિનિટ ચાલુ રહ્યો. કાન ફોડી નાખે એવો અવાજ એકધારો નીકળતો હતો. એ તકનો લાભ લઇને આ મુસ્લિમ છોકરી પોતાને ગાળો દેતી બગાડા પાડતી હતી એવી સુમનચંદ્રને, છોકરીના હાથ લાંબા થતા જોવાથી પાકી શંકા પડી ગઇ.

કોઇને ખબર પડે નહિ એવી જુક્તિથી અનાડી એન્જિન 'ભફ' કરતું અટકી ગયું અને બંદૂકોની ફડાફડી વચ્ચે પણ સ્વસ્થ રહેનારો સુમન ચમકી ઊઠયો, ત્યારે છોકરીના છેલ્લા બોલ ઊંચે અવાજે સંભળાણા: 'મોટા મુછાળા મરદ થયા છો તે!'

ભોંઠી પડીને છોકરી મોં આડે ઓઢણાનો છેડો કરી આડી ફરી ગઈ અને રાતાપીળા બનેલા સુમનચંદ્રે પોતાની સામે પૂરેપૂરું ફરેલું બીજી યુવતીનું મોં જોયું. એન્જિનની વરાળે એ મોં પર પાણીનાં મોતિયાં ટાંકી દીધાં છે!

'નીકળો એઈ! નીકળો ત્યાંથી.' જોરથી સાંધાવાળાનો અવાજ આવ્યો.

'શું છે તી?' મુસલમાન છોકરીએ સામો છણકો કર્યો.

'શું છે શું? મરી રે'શો, ચીબડાંની જેમ ચેપાઈ જશો. માલગાડી આવે છે વાંસલે પાટે.'

'તો ઓછાં એટલાં! પારકા છોકરાંઉને નિરાંત થાશે.' એ જ છોકરીએ સાંધાવાળાના સમાચારને હળવે સાદે વધામણી દીધી અને બીજીએ કહ્યું: લે! તારે ય અલા મે'રબાન થ્યો! ક્રાસીંન (ટ્રેનોનું ક્રોસીંગ) જ આંઈ છે. કરી લે તું તારે પેટ ભરીને કજિયો.'

પોતાની ટ્રેનને સામેથી આવતી ગુડઝ ટ્રેનના આવતા સુધી અહીં અટકવાનું છે એ જાણી સુમનચંદ્ર ખેંચાઈ ગયો.

'ગાડીને માથે રાતાપીળા થ્યે શું કામ આવે?' મુસ્લિમ છોકરી એવું કંઈ કહીને વળી પાછળ ફરી જતી હતી; પલ્લાનો પાલવ એના દાંત વચ્ચે પકડેલો ને પકડેલો હતો.

બેઉ છોકરીઓ બે પાટાની વચ્ચેથી ખસવાને બદલે ફક્ત પેસેન્જર–ગાડીની નજીક જઈ ઊભી.

'જાત છે કાંઈ જાત! પોતે તો મરશે પણ બીજાને ય મારતી જશે.' સાંધાવાળો આગળ સાઈડિંગના કપ્લિંગ પર જતો ડાંડો ફેરવતો બબડતો ઊભો.

'મારતી જાશે શું? મારી નાખેલા જ છે કેટલા!' એન્જિનમાંનો એક આદમી નીચે ઊતરી ગાભો લઈ સંચા તપાસતો તપાસતો સાંધાવાળાની વાતમાં ટહુકા પૂરતો હતો.

'ઇ નેં ખસે! ઇ જાત કોણ? અલ્લી! નવાણું ટકાનો ધક્કો લાગતાં વાર નેં!' સાંધાવાળો હજી બબડતો હતો. 'પાસે જાઈએં ના, તો નવાણું ટકાનો ધક્કો!'

'તમારો કાગળ મળ્યો હતો,' હિંદુ છોકરીએ પહેલી વાર હોઠ ખોલી સુમનચંદ્રના સાંધાવાળાની ફિલસૂફ–વાણી સાથે સંધાયેલા તાર તોડી નાંખ્યા.

એ વિમળા છે તે તો સુમનચંદ્ર સમજી ગયો હતો. પણ એને અહીં એકલી દેખીને થયેલું વિસ્મય હજુ વિરમ્યું નહોતું. માવતરે જ મોકલી લાગે છે ગળે પડવા!

'ત્યારે સ્ટેશને કેમ ન આવ્યું કોઈ?' બાજૂએ જોરથી થૂંક ફેંકીને એણે કરડો પ્રશ્ન કર્યો.

'તયેં આ આ તી છે ઇ શું લેખામાં નથી? લ્યો! પૂછે છે મોટા કે કેમ ન આવ્યું કોઈ?' મુસ્લિમ છોકરીએ ચાંદૂડિયાં પાડયાં. વિમળાએ વિનયથી કહ્યું: 'બીજું કોઇ ઘેર નથી. ગામ ગયાં છે.'

'ક્યારે?'

'કાલ'

'કાગળ તો પરમ દા'ડે મળ્યો હોવો જોઇયે.'

'મળ્યો' તો.'

'ત્યારે?'

'નહોતો બતાવ્યો. મ રા હાથમાં આવેલો.'

બેઉ વચ્ચેનો આ વાર્તાલાપ સામસામાં જોયા વિના ચાલી ગયો. છેલ્લું વાકય કહીને વિમળા હેઠું જોઇ ગઈ;

ને સુમનચંદ્રના મોંમાંથી શબ્દ પડયો : 'વાહ !' એ વાહ શબ્દ શાનો સૂચક હતો. સસરા પર પોતે ખાનગીની રાહે ચીતરેલો વિગતવાર લાંબો કાગળ, આ જેને વંચાવવાનો જ નહોતો, તે જ માનવી વાંચી ગયું એનો? આ યુવતીએ બાપ પરની ટપાલ દબાવી રાખી એનો? કે પોતે એકલી જ આવીને મળી શકે એ માટે માબાપને આમતરે જવા દીધાં એનો! સુમનચંદ્ર મનમાં ને મનમાં તપી ગયો. વિમળા ન વાંચવાનો કાગળો વાંચી બેઠી! એવું એવું વિમાસી રહ્યો છે એની વચ્ચે વિમળાનો તાજો બોલ પડયો :

'આમ કાંઈ ચાલ્યા જવાનું હોય?'

સુમનચંદ્ર એ વાક્યને સમજી શકયો નહિ; શાંત રહ્યો. વિમળાએ પોતાના બોલનું ભાષ્ય કર્યું :

'જાવું હોય તો'— પાછલી કાર ચંચવાળતી ચંચવાળતી બાજૂએ જોઈને જરીક ખમચાયા પછી બોલી, '...પછી ભલે જવાતું.'

એ શબ્દોનો કંઈ ઉત્તર ન મળ્યો એટલે વિમળાએ એક વાર ઊંચી દૃષ્ટિ કરી. એને જોવું તો હતું —સુમનચંદ્રનું મોં : પણ જોનારીનું જ મોં વંચાઈ ગયું. એ મોં પર રાતી રાતી ટશરો હતી.

સુમનચંદ્રથી કેવળ સ્વભાવને કારણે હો કે પછી 'જવું હોય તો......પછી ભલે જવાતું' એ વાક્યમાં વિમળાએ અણુચ્ચર્યો છોડેલો શબ્દ 'લગ્ન' પોતાને તુચ્છકારપાત્ર લાગવાથી, પણ એક બાજૂ થઈને થુંકાઈ ગયું.

રાતી ટશરો વિમળાના મોં પર હતી તેમ આંખો-માંયે ફૂટી ઊઠી. સુમનચંદ્રને બીક લાગી કે હમણાં પોતાને ઘસડીને નીચે પટકશે. ત્યાં તો બીજી કન્યાએ ટમકું મૂક્યું :

'કાંઈ મરદ છે ને! મરડાઈને આપે ને આપે ભાંગી જાશે. વળ જ મેલે નૈં આ તો '

'તું અક્ષરે અક્ષર સાચું બોલી, બાઈ!' સુમનચંદ્ર એકાએક પોતાને જે કહેવાનું હતું તે માટેના શબ્દ શોધી આપનાર એ મુસ્લિમ ખેડૂત કન્યા તરફ જોઈને બોલ્યો : 'હું જાઉં છું તે અમારી ઈજ્જતને માટે. પાછો વળીને આપકમાઈની અસલ જેટલી જમાવટ ન કરી બતાવું ત્યાંલગી પરણવા-બરણવાની વાત નથી. આજ આવી પરણીને ઘોલકું માંડી બેસું તો મારા પૂર્વજ દુભાય અને દુનિયા ખી ખી દાંત કાઢે. એને મરદ કહે, વળ કહે કે વટ કહે, તારે હૈયે બેસે તે કહે.' પેલી ખેડુ છોકરીને વધુ તાન ચડ્યું. એણે શરીરને સહજ સુંદર મરોડ આપીને બરાબર સન્મુખ બની પૂછ્યું :

'પણ પાછા આવીને ય પરણવું છે તો મૂળ ઠેકાણે જ ને? કે ઈ યે દેશાવરથી લેતા આવવું છે?'

૮

ત્રણ વરસે

છેલ્લા પ્રશ્નનો સુમનચંદ્રે આપેલા ઉત્તરને એન્જિનની વ્હીસલ અને ચાલતી થયેલી ટ્રેનનાં ચક્ર ચાવી ગયાં. એ વાતને પાકાં ત્રણ ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. ફેરાળી ગામની હેમાણી ખડકીમાં ભાઈજી લૂખસને ખજવાળતા ખજવાળતા અને 'ઘેલી' વિમળા મોં પર છેડો ઢાંકીને તથા ભેંસો ભારવિહોણી બનીને ભર નીંદરમાં પડયાં હતાં ત્યારે જાગતાં હતાં વકત ઘેલીની વિધવા બા.

આ ત્રણ વર્ષમાં જમાઈના હાથની કાગળની ચબરખી પણ આવી નહોતી. કોઈ કોઈ વાર ઊડતા સમાચાર મળતા કે મુંબઈમાં ને પછી કલકત્તામાં રહીને પછી મલાકા–સીંગાપુર તરફ ચાલ્યો ગયો છે. કોઈકે વળી એને ત્યાં મલાયામાં ગામડાંની સડકો પર બાઇસિકલ ઉપર કાપડની ફેરી કરતો પણ જોયો હોવાના વાવડ આપ્યા હતા. ડમરાળી મુછાવતાં તો ત્યાંથી પણ મલાકે છે એટલો જવાબ જડતો. ત્યાં યે કોઈના ઉપર એના હસ્તાક્ષરનો કાગળ નહોતો. ડમ-

રાળાને ઘેર બાકી રહેલાં કુટુંબીજનોમાં સુમનચંદ્રનાં માવતર કે માજણ્યું કોઈ ભાંડરડું તો હતું નહિ, એથી 'આંગળીથી નખ વેગળા એટલા વેગળા!' એ ન્યાયે એ વિસારે પડયો હતો. ત્રણ વરસ–ને તે પણ તાર ટપાલ કે ખરખબર વિનાનાં—એ કાંઈ થોડી વાત છે!

ત્રણ વરસ!—ઘેલીનાં બા પણ વિચારતાં વિચારતાં ગભરાઈ ઊઠયાં. ઘેલીની હઠીલાઈને પરિણામે અન્ય ઠેકાણે સંબંધ જોડવાની કોશિશ થઈ શકતી નહોતી. દીકરી દી'એ ન વધે એટલી રાતે, ને રાતે ન વધે એટલી દી'એ વધતી વાર્તા–સુંદરીઓની પેઠે યૌવનના, ભરયૌવનના, અને પછી ઝલકતા યૌવનના હિંચોળા ખાતી હતી એ જોતો, જોઈ જોઈ ઊંડાણે શોષાતો શોષાતો ધણી પણ ગામતરું કરી ગયો હતો.

આજ જમાઈ હોય, તો આ ઉઘરાણીના પથારા પતાવે, આ વાડી–ખેતરની વ્યવસ્થા કરે, ને રોજ ઊઠીને પ્રભાતથી અધરાત સુધી લોહી પીતા પિતરાઈઓ પણ ચૂપ બની જાય. જમાઈ હોય તો દીકરા કરતાં ય સવાયું કરી દેખાડે.

ને હવે આ છોકરીના જોબનનો ક્યાંસુધી ભરોસો! આજ અમલદારની કોરટમાં જઈ તડાફડી કરી આવી તેથી તો ગામ ભુરાયું થયું. કાલ ઊઠીને કોણ જાણે શું ય વાયરા વાય.

પણ આ છોકરી ભારી વહેમીલી છે, એના બાપ બેઠે ક્યાંય બહારગામ મોકલવાની વાત નીકળતી ત્યાં જ કળી

જતી કે હાય નવું વેશવાળ ગોતવા માટે મોકલશે. હવે તો મારી સોડમાંથી ખસે જ શેની ?

એવા વલોપાત સંઘરીને એ સૂતી–પણ કાગાનીંદરમાં. એમ જ પરોઢ થયું. મા–દીકરીએ જાગીને સાથે દોવાં વલોણાં વગેરે આદર્યાં, પણ માની નજર દીકરીના દેહ પર કરડકણી બની ગઈ હતી–રાતોરાતના આ ફેરફારની ઘેલીને કશી ખબર નહોતી, એટલે એનું શરીર તો પ્રત્યેક ક્રિયામાં તાલબદ્ધ તેમજ મોકળી રીતે લોલાયમાન હતું. એના છલકાટ અને હિલ્લોલ પર અરધો દિવસ તો મહામહેનતે રોકી રાખેલી મેલી જીભ એ સમી સાંઝથી વહેતી મૂકી. બૂમો પાડીને ઠપકો દેનારું સારું, પણ કાળો ઘૂમટામાંથી હરતાં ને ફરતાં ટમકાં મુકનારી જીભે જુવાન દીકરીને વીંછીના દંશશની વેદના પહોંચાડી.

માની ખીજ વધતી ગઈ, કારણ કે ગામમાંથી આગલા દહાડાનાં પરાક્રમ માટે વિમળાને મુબારકબાદી દેનારાં વધતાં ગયાં તે બધાંની મુલાકાત દરમ્યાન ભાઈજી પાછા હાજર જ હતા, પહેલો તો ખુદ મામલતદારનો એક કારકૂન જ આવીને કહે:

‘ અમારા સાહેબને કોઈક માથાનું ભેટવાની જરૂર જ હતી, વિમળાએ'ને ઠીક દાઢી ખેંચી કાઢી, એવો ગાભા જેવો કરી નાખ્યો જ કે અમને સ્ટાફને મહાસુખ થઈ ગયું.

ભાઈજીથી આ સાંભળ્યું જતું નહોતું. માથે પાઘડી મૂકી બહાર નીકળવા કરે ત્યાં વળી એક વેપારી ખડકીમાંથી

હાક દેતા આવી ચડ્યા : 'કાં હેમાણી ! બાકી કામ ફાર્સ-ક્લાસ કરી બતાવ્યું કાલ કૅારટમાં તમારી વિમળાએ. મામલતદારની આખાત બગાડી નાખી. ઈ દીકરો હવે આંહીથી બદલી માગીને ન જાય તો મૂછ મૂંડાવી નાખું, આ 'મુછ.' બોલતે બોલતે એણે ચપટીમાં ઝાલેલી મુછ માંડ પાંચેક વાળની હશે.

ભાઈજીને માટે તો શબ્દોનું શ્રવણ વિષપાન તુલ્ય હતું, પણ એનાથી બોલાય તેવું રહ્યું નહોતું. રાતે પોતે જે ચિત્ર રજૂ કર્યું તેનાથી આ તો જૂદું જ નીકળી પડયું. મા દીકરી બેઉ સાંભળતાં હતાં, કે વિમળાની ગેરઆબરૂ તો થઈ જ નહતી !

પણ ભાઈજી જેમ જેમ ખસિયાણા પડતા ગયા તેમ તેમ વિમળા ઉશ્કેરાતી ગઈ; પુત્રીને મળતી આ બધી શાબા-શીઓમાં એણે આફત વાંચી. એના છણકા બે દિવસમાં તો એટલા વધ્યા કે વિમળાને પણ થયું કે ક્યાંક બહારગામ જવાનું મળે તો લૂગડાં બદલવા યે ઊભી ન રહું.

જવાનું સ્થાન નહોતું, પણ બાના વર્તનના ફેરફારથી અકળાઈને એકાદ કલાક બહાર નીકળવાનો આશરો સ્ટેશન પાસેની વાડીમાં હતો. ઘર, વાડી ને સ્ટેશન ત્રણે નજીક નજીક હતાં. વાડીએ લૂગડાં ધોવા નિમિત્તે પણ જવું ગમતું, કારણ કે ત્યાં સુધી રેલગાડીના પાટા હતા, અને પાટા પર, ત્રણ વરસ પર, એક ટ્રેન એક જુવાનને લઈ, એનો છેલ્લો ઉત્તર સમજાવા દીધા વગર ચાલી ગઈ હતી.

હૂરબાઈ—ત્રણ વર્ષ પહેલાં સાથે આવીને ટ્રેનપર સુમનચંદ્રને તડકાવનારી પેલી મુસ્લિમ એકુ છોકરી આજે તો એક બાળકની માતા–એને સાસરેથી આવી હતી. ઘેલી બેનના બાપાને ખરખરે ઘેર પણ ડોકાઈ ગઈ હતી. એ પછી કંઈ મળાયું નહોતું સાવ કરમાઈ કેમ ગઈ હશે? આંખો ફરતી કાળી દાઝયો કેમ પડી ગઈ હશે? મળું તો ખરી.

વાડીમાં પોપૈયા, બકુલા, અને ઘઉંના ક્યારા વાળતી હૂરબાઈ એક ચણિયાના કછોટાનો, બીજો ઘૂંટણ સુધી ઉઘાડા પગનો, ને ત્રીજો પીંડી સુધી કાળી માટીના કાદવનો એમ કમર હેઠળના ત્રિરંગી ઠસ્સા સાથે કોદાળીના હાથાની હાથાની ટોચે આંકડા ભીડેલા હાથ પર હડપચી ટેકવીને ઊભી હતી. વિમળાને દેખી એણે કોદાળી ઉપાડી, પણ વિમળાએ હાથની ઈશારતથી 'હું જ ત્યાં આવું છું' એમ સૂચવ્યું. કપડાંની ગાંસડી કૂવાને ઘોરીએ કૂંડીને કાંઠે મૂકી વિમળા ત્યાં પોપૈયામાં ગઈ.

'કાંઈ કાગળ પતર નથી ના?'

હૂરબાઈના પ્રશ્નના જવાબમાં વિમળાએ માથું હલાવ્યું; સહેજ મલકાઈ.

'કાંઈ ખરખબર?'

'ઈશ્વરને,'

બેઉ જાણે કે થોડી ઘડી, 'ઈશ્વર' શબ્દ પર, માથું ઝુકાવી મૂંગી મૂંગી ઊભી રહી. પછી વિમળાએ પૂછ્યું :

'તું કેમ આમ થઈ ગઈ છો ?'

'કેમ ?'

'જાણે આગલી હૂરબાઈ જ નહિ.'

'લે, જો તો ખરી ? આગલું તે કાંઈ રહી શકતું હશે ?'

'એમ નહિ; પણ તું કરમાઈ કાં ગઈ છો ?'

'રત પાલટી.'

'કાં, શું થયું ?'

'તારો બનેવી હાલ્યો ગયો પલટનમાં.'

'હાલ્યો ગયો ?'

'હાલ્યો શું જાય ? ફોસલાવીને લઈ ગયા, બીડીયું આપી, સિગરેટું દીધી, રૂપિયા થોડા દીધા, પીળો દરેસ દીધો, કાંક ન પાવાનાં પાયાં, નશા કરાવ્યા, ને કહ્યું હશે કે આમ આગળ તો તને રૂપમાં એકએકથી ચડિયાતી એવી છોકરિયું મળશે. આ એમ કરીને કાંઈક કાગળને માથે અંગૂઠાની છાપ લઈ લીધી. હું ઘણું રોઈ, મેં કહ્યું. મુવા, તારે નશા કરવા હોય તો આંઈ ને આંહી ફરીથી કર ને, હું તો મારે વાડી ખેતર ને ઢોરઢાંખર સંભાળ્યા કરીશ, તું નશો કરવો હોય તો ય કરજે, આંઈ; પણ તું જા મા, અમને મેલીને જા મા.,

'પછી ?'

'ન માન્યો. માને કાંઈ ? બેપાંચ સરખેસરખા મળીને

અંગૂઠાનું છાપું દઇ દીધિયું, પાનપટી ચાવતો ને સિગરેટના ધુમાડા કાઢતો, મારી તો ઠીક પણ આ અલાએ સમે હાથે દીધેલ એના બાળકની યે સામું જોયા વિના ગાડીમાં ચડી બેઠો. હું તો આને કાખમાં લઈને ટેશનની બહાર વાડય માથે મોં રાખીને ઊભી થઇ રહી.'

'કોણ લઈ ગયા?'

'ઈને મલકમાં કે' છે ને, રંગરૂટીવાળા. ઠેકાણે ઠેકાણે એના માણુસો ફરે, ને જેમ ખાટકીના દલાલ ગામેગામ ને સીમેસીમ કતલખાના માટે ઢોર ગોતતા ફરે એમ આ મુવા જુવાનોને લડાઈમાં લઈ જવા ફરે.'

'પણ હવે કાંઈ પતો?'

'કાંક કાગળ બે ત્રણ આવ્યા, કંઈક રૂપિયા આવ્યા, છ મહિના તો છાવણીનું નામ આવ્યું, પણ હવે કાંઈ નામ કે ઠામ? અલાને ખબર ક્યાં હશે. વાતું કરે છે કે મલકપાર ઉતારી ગયેલ છે, જ્યાં મોટો હોબાળો હાલે છે.'

બોલતી, આંસુડાની ધારા લૂછતી અને ક્યારા વાળતી જતી હતી હૂરબાઈ. વિમળાની સામે તો એક નવી દુનિયા ઊઘડી પડી હતી. હૂરબાઈએ વાત પૂરી કરી:

'પછી હું તે ત્યાં રહીને શું કરું? કોણ નિરાંતે રહેવા દે?' એના માવતરને પણ પારકી જણીનો ભરોસો કેટલા દી' પડે? વરસ થઈ ગિયું. પછી ટકટકાટ આદર્યો: 'વઉ વાડીએ સાથીની હારે છૂટથી બોલે છે, ને વઉ રસ્તે

ફૂલાણા શેઠિયા દ્વારે ભિખિયાટા કરતી હાલે છે! આ ત્યાંસુધી વાત વધી ગઈ એટલે હું તો મૂંગી મૂંગી મનમાં ઈ ધરપે અલાએલી કરીને આવતી રહી છું, હવે માલિક એને પાછા ઘેર લાવે, અને એનો ક્યાંક પતો પણ લગાડી આપાવે—કે એ તે જળમાં છે, થળમાં છે, ક્યાં છે, એટલું ય જો જાણું, અરે મરને ભિચાડાને ત્યાં કોઈક થોડા દનની ધરવાળી ય મળી ગઈ હોય, એથી આપણે શું, બોન? કોઇને ચે એને માથે ત્યાં હેતનો હાથ ફરતો હોય તો મારો ખુદા રાજી! પણ કોઈ એનો પતો જ ન આલે ત્યાં હું શું કરું? બોબો આંસુ આજ ફક્ત તારી આગળ પાડયાં છે. બાકી દીકરાના કસમ જો મા આગળે ય મેં મોઢે ઝાંખપ બતાવી હશે તો.'

એમ કહેતી એ ખૂબ ખૂબ રડી. વિમળાએ પાસે જઇને હૂરબાઇનું માથું પોતાને ખંભે લઇ લીધું.

૯

જમાનો બદલે ત્યારે

આજ એક સાથીને પાણી વાળવાનું સોંપીને હૂરબાઈ વિમળાની સાથે કૂવા પર આવી. ખાટલા પર એક જૈફ ખેડૂત બેઠો હતો. એની દાઢી ધાટી અને રૂની પૂણીઓ જેવી સફેદ હતી. માથાના વાળ અને આંખોની પાંપણો, નેણનાં ભમ્મર, અરે હાથ પરની રૂંવાટી પણ રૂપેરી તાતણા જેવી હતી. બેઠો બેઠો બુઢ્ઢો તસબીના પારા ફેરવતો હતો. એનાં આંગળાંમાં સહેજ કંપારી ચાલતી હતી.

'મારા નાના (માના બાપ) છે.' હૂરબાઈએ ઓળખ આપીને પછી કહ્યું: 'એની વાતો સાંભળવા જેવી છે. હાલો તો.'

'કાં, મોટા બાપુ!' હૂરબાઈએ એના કાન આગળ મોં લઈ જઈને અવાજ કર્યો.

'હં! જૈફે આંખો પર એક હાથની છાજલી કરી. આંખોના ખૂણામાંથી, ધાણીમાંથી તેલ ટપકે એમ પાણી ચૂતાં હતાં: 'કોણ, હૂરી?'

'હા. હેં મોટા બાપુ! ઓલી એક વાત આ મારી બે'નપણીને સંભળાવો તો?'

'કઈ વાત?' ઉત્તર દેતે દેતે પાછી ડોસાની માળા તો ચાલુ જ હતી.

'જમાનો બદલી ગિયો એની.'

'હા—ખરું. મારી પંડ્યની જ જિંદગાનીની વાત છે, દૂરી! ઇન્સાન કહે છે કે જમાનો બદલી ગિયો. પણ કોઈ સમજાવે તો ખરો, કે બદલ્યાની એંધાણી કઈ! રૂપ બદલ્યું? રંગ બદલ્યો? સૂરત બદલી? પાધરો હતો તે વાંકો થઈ ગયો? બોલતો'તો તે શું મૂંગો થઈ ગયો? હા—હા—હા—હા—એ છોડી! જમાનો જો! આમ બદલ્યો. ઈ વાતને એક બે ને ત્રણ દાયકા થિયા. ત્રીશ સાલ મોરુકી વાત. હું વયો આવતો'તો ભાડું કરીને. ગાડું હાંકયે આવું છું. પાસે એક ધારિયું. ચાળીશ વરસની ભરજુવાની. ઘરની દસ્ય એટલે ઢાંઢાને ડચકારો ય કરવો ન પડે: હિલોળા કરતો વગડે હાલ્યો આવું છું એમાં વચ્ચે એક ખાતરું આવે. ખાતરામાં ગાડું ઊતર્યું ત્યાં તો મેં એક બાઈને ગોઢા આગળ જોઈ અને જેમ બાઈ ખાતરામાં ઊતરી તેમ તો એક ભેખની ઓથેથી ત્રણ જણા ઊભા થયા. બાઈને હાકલીને બોલાવી પાંચે જણે. ત્યાં તો હું ધારિયું લેતોક પડકારીને ઠેકયો ગાડેથી. ત્રણે હરામીને મેં ધારિયે તગડી મૂકયા. બાઈ જોઈ તો જુવાન કોઈ ઊંચ વરણની. રૂપ તો અઢળક ઢળે. કહ્યું કે બો'ન, હાલ બેસી જા ગાડે, કોઈ તારું નામ ન લ્યે. બાઈ કહે કે વીરા! તેં મારાં ઘરેણાં ને મારી જાત્ય બેઉ બચાવ્યાં.

આમે ગામ બાઈને ઊતરવું'તું, ત્યાં ઉતારી એની આંસુ ભરી કુવા લઈ હું ઘેર આવ્યો. તે દી' રાતે મને ય હરખનું રોવું આવ્યું કે અહાહા, અલ્લાએ મારી લાજ રાખી, મેં એક ઊંચ વરણની જુવાન બાઈને ઉગારી! આ ઇ હતો મારી જુવાનીનો જમાનો. પછી એક દાયકો વીત્યાં મને એ બનાવ સાંભર્યો, ત્યારે થિયું, કે મારું બેટું, ઈ બાઈને બચાવી એના બદલામાં એનાં ઘરેણાં તો લઈ લેવાં'તાં! આ ઈ જમાનો બદલ્યાની નિશાની. અને બીજો દાયકો વીત્યો ત્યારે પાછું ઈ સાંભર્યું, અને મને થિયું, કે અરે ભૂંડા! ઈ બાઈ તો હતી એકલવાઈ, એને મેં ઘરમાં બેસારી હત! આ ઈ ત્રીજો જમાનો. લે હાંઉ?'

કહી રહીને બુઢ્ઢાએ માળા ફેરવવામાં ખૂબ ઝડપ વધારી મૂકી. કેમ જાણે જમાનો એની પાછળ દોડતો હોય ને પોતે જમાનાથી ભાગતો હોય!

ડોસાએ વાત પૂરી કરી, ત્યારે બાજૂને ખાટલે પગથી માથા સુધી ઓઢીને ઊંઘતો એક આદમી પડખું ફરી ગયો અને એને ઓશીકે પડેલી તુર્કી (ફેઝ) ટોપીએ ડોકિયું કર્યું.

'કોઈ મેમાન છે?' વિમળાએ કૂવાની કૂંડીમાં કપડાં બોળતાં બોળતાં પૂછ્યું.

'મેમાન રતો!' એટલું બોલીને હુરબાઈએ નિઃશ્વાસ નાખી લીધો: ને એ ખાટલા પાસે જઈ ઊંઘતા માણસની ચાદર હલાવતી કહેવા લાગી: 'ભાઈ! રમઝુભાઈ! બેટા, હવે તો ઊઠ.'

'સૂવા દેને હવે.' ધોયરા, તીખા, એક ટૂંક ધુરકાટ સાથે સૂનારા આદમીએ ચાદરનો છેડો હુરબાઈના હાથમાંથી ઝટકોરી લીધો.

'પણ ભાઈ!' હુરબાઈ ફરી સાદ કરવા લાગી: 'આ વાવડો નીકળ્યો છે. આઠ દીથી તલ રઝળે છે. ઊઠ, માંડ અલ્લાએ વાયરું આપ્યું છે. આપણે તલ વાવલી નાખિયે, નીકર બધા ય તલ ટળી જાશે. ઊઠ તો, વીરા!'

હુરબાઈની એ સુકોમળ જબાને પછી તો એના હાથને પણ મદદે તેડાવ્યા. સુંવાળી હથેળીએ સૂનેલ જુવાનનાં જુલ્ફાં લલાટ પરથી ઊંચાં સંકોરતી ને પંપાળતી એ કહી રહી: 'ઊઠ, બેલા! ઊઠ, મારો વીર કરું. ઊઠ તો'—કોઈ ન સાંભળી જાય એવી ધીમાશથી—'હજી ઓસ્યો બાજરો સંતાડીને ઘર ભેગો કરવો છે. તોલમાં રાજને તોળાવ્યો નથી, એટલે ઝટ ઠેકાણાસર કરિયે.'

સૂનારો ઊઠ્યો. મોંમાંથી એણે જમીન પર થૂંક ને બડખો નાખ્યાં તેમાં પાનપટીનાં રાતાં ઓતાં હતાં. પછી એણે સિગરેટની ડાબલી પોતાની ફેજ ટોપીમાંથી બહાર કાઢી અને દિવાસળીનું બાકસ લીધું, ત્યાં હુરબાઈએ ફરી કહ્યું: 'ઊભો રે', પે'લાં કોગળા કરી લે.'

બહેન કળશો ભરી પાણી લાવી, ત્યાં તો જુવાને સિગરેટ સળગાવીને ચસકાવવા પણ માંડી હતી ને હુરબાઈ તરફ એ નઘરોળ નયને જોઈ રહ્યો.

'કેટલો બગડી ગયો છો, ભાઈ!'

'લે, છાની મર.'

'મરું તો તો ઘણીયે દુવા દઉં અલાને; પણ એના ઘરની ટાંક માંડી હશે ત્યાં લગણ મરાય છે કોઈથી? 'તારે કહ્યે મરું' તો તો તારા મોંમાં પુલાવ મીઠો!'

સિગરેટને છેક થડિયા સુધી નિરાંતે ચૂસી લઈ ઘા કરી નાખ્યા પછી એ જુવાન હાજતે જવા માટે કૂવાની કૂંડી પર ડબલામાં પાણી ભરવા ગયો. ત્યાં એણે વિમળાને જોઈ. જોતાં એના ચહેરા પરની વિકૃતિમાં આછો સળવળાટ થયો. કરડી રેખાઓએ લજ્જાનો પાલવ સંકોરી લીધો.

'અરે, રમઝુભાઈ!' વિમળા પણ ઓળખીને બોલી ઊઠી. 'માંડ ઓળખાણા.'

ઓળખાણ મુશ્કેલ હતી એ તો આ જુવાન પણ મનમાં પામી ગયો. મૂંગો મૂંગો ચાલ્યો ગયો. હુરબાઈ આ દરમ્યાન વાડીનાં માણસોને જુદી જુદી સૂચનાઓ દેતી દેતી ફરતી હતી. કોશિયાને કહેતી હતી કે 'પૈયામાં પાણી તો છાંટો ભાઈ, દાંદાને ધૂળ કેટલી પેટમાં જાય છે!' પોચૈયાં ખરીદવા આવેલા પરગામવાળાને ઝટ પોચૈયાં તોળી દેવા સૂચવતી હતી. 'માવઠું થાવા બેઠું છે, નીરણ ઉપાડીને ઘર ભેગી કરિયે ઝટ!' એવું વળી ત્રીજાને કહેતી હતી. ચોમેર ઘૂમી વળીને એ પાછી ઘોડિયે સૂતેલા પોતાના છોકરાને ધવરાવવા માટે કૂંડી પાસે બેઠી, ત્યારે વિમળાએ પૂછ્યું: 'આ તો રમઝુભાઈ!'

'હા બોન.' હુરબાઈએ, પોતેજ એ વાત માનતી ન હોય તેવી ઢબે કહ્યું, ને ધાવતા બાળકના કાન પાછળથી મેલ લૂછવા લાગી.

'કેમ સાવ બદલાઇ ગયા છે ?'

'અલ્લા જાણે, બેન. બે વરસ કરાચી રહી આવ્યો, તેમાં તો જાણે ઈ રમજુ જ નહિ ને! રાતના બે ત્રણ વાગ્યા લગી બધાની ભેગો મસીદમાં કોણ જાણે શુંયે કરે છે, બપોર લગી ઊંઘે છે, સાંજે પાછો કોણ જાણે ક્યાં ઊપડે છે. કાંક કાગળિયાં ટપાલમાં આવે છે તે વાંચ્યા જ કરે છે, ને આંખે તો અંગારા ઝરતા હોય છે. પૂછિયે કે તુંને શું વિચારવાયું ઊપડ્યું છે, તો બોલે નહિ. મને તો બસ એમ જ કહ્યા કરે છે કે મુસલમાનની ઓરત થઈને ઈજાર સહરો કેમ નથી પે'રતી ? એકલો એકલો બોલ્યા કરે છે કાંઈક: 'લડકે લેંગે પાકિસ્તાન!' આપણે તો શું સમજિયે ? બાપ મુવા ને દીકરો કાંઈક તારે ચડી ગયો. નહિ વાડી ખેતરનાં કામમાં ચિત્ત, કે નહિ ધરાઈ ધરાઈને ખાવામાં ધ્યાન. ભાઈ જેવો ભાઈ હતો, ગાયના ઉપલા દાંત જેવો ગરીબડો. ઈનું ઈ આયલું નામ કે નિશાન ન રહ્યું. એના આવ્યા પછી તો સુઈ! ઘાંચીવાડના ને વોરાવાડના એકોએક જુવાનનાં રૂપ જ જુદાં થઈ ગિયાં જોઉં છું. માથે રૂપાળા ફેંટાને બદલે ઊંચી ઊંચી ટોપિયું, કાંઈક બિલ્લા, ઘુસપુસ બોલવું—અરે બાઈ! મારા મોટા બાપુએ હમણે કહ્યું ને, એમ જમાનો જ જાણે ઈ નહિ. કંઈક નોખો જ જમાનો બળબળી રહ્યો છે.'

એટલું બોલીને એણે: 'હા......ય રે!' એવી એક હેતભરી નાની ચીસ નાખી, અને ધાવવું છોડીને સામે તાકી રહેલા બાળકને ટપાકો મારી કહ્યું: 'કાંઈ બટકું ભરતા શીખ્યો છે તે! માડી! જોને કેટલા ઊંડા દાંત બેસાડી દીધા ?'

એમ કહીને એણે છોકરાને ઉપાડી ભોંય પર મૂકયો. ને વમળાની સામે સૂચક દષ્ટિએ જોયું. વિમળા, હુરબાઈને જે કહેવું હતું તેના મર્મને પામી ગઈ. એ પણ વયમાં કંઈ બહેનપણીથી બહુ નાની નહોતી. હુરબાઈની છાતીમાંથી ફૂટતી ધાવણ-ધાર પર એ તાકી તાકી જોતી ને માથું પાછું નીચું ઢાળી જતી. વળી ઊંચી ડોક કરતી, પાલવ પાલવ સંકોરતી, પાલવને ફાટેલો જોઈ પાછી મથરાવટી નીચે ઉતારતી-એમ કરતી કરતી એ પોતાના હેલે ચડેલા દેહના ઢાંકી રાખવા કોશિશ કરતી, કપડાં ધોતી હતી.

'કેમ, બહુ ફાટલાં પે'રવા માંડી છો, ઘેલીબેન?'

હુરબાઈના પ્રશ્નનો જવાબ તો એણે પોતે જ આપ્યોઃ 'હા, સાચું. રોકા કાપડ વેચે છે જ ક્યાં? જઈને ઊભિયે તો કે'શે કે છે જ નહિ ને! વાંસેથી હળવેક રહી ટમકું મૂકે કે બમણા પૈસા પડશે. બમણું નાણું ય આપે ત્યારે તો ચાળણી જેવાં આછાંપાંખાં. તમારે પણ એમ જ?'

'અમે કાંઈ ટીલું લાવ્યાં?'

'પણ વેપારી તો તમારી નાતના ને?'

'એને નાત જ નૈં. એની નાત જ વેપારી. સગા ભાઈનાં ય છોડ પાડે.'

પણ આ વાર્તાલાપ લંબાવવાની વિમળાની ઇચ્છા નહોતી. એને બીક લાગી ગઈ હતી કે હમણાં પાછો રમઝાન આવી પહોંચશે. એણે કૂંડીમાં પડી. સાડી સહિત જ શરીર ઝબકોળી લીધું, અને એને કપડાં બદલવા હુરબાઈ બાજુની ગમાણમાં લઈ ગઈ.

૧૦

બાંધી મૂઠી

એ દિવસની રાતે ગામના નગરશેઠની દુકાને બેસી વિમળાના ભાઈજી હેમાણી શેઠ નગરશેઠની સાથે ખાનગી કંઈક વાત કરતા હતા, એના શબ્દોને પકડયા વગર પણ, એના હાથપગની ચેષ્ટાઓ અને આંખ મોંના હાવભાવ ઉકેલીને કહી શકાય કે વાત અતિ ગંભીર, ગુપ્ત તેમજ તાકીદની છે.

દુકાનનો વાણોતર છોકરો, પ્રથમ વારની સૂચના મુજબ ઉતાવળે જઈને એક દુકાને કંઈક કહી આવ્યો, ત્યાં વળી બીજી દુકાને જવાની સૂચના થતાં એ બીજી વાર દોડયો, ને પાછો ત્રીજી વાર આજ્ઞા થતાં એ ત્રીજે ઠેકાણે પહોંચાડી આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં મળી ગયેલાંઓને કેટલાકને તોતળી જીભે કહેતો હતો કે 'ઈ તો કરમીની જીભ ને અકરમીના ટાંટિયા ! શાસ્તરમાં કહી મેલ્યું જ છે ના ?'

દુકાન પર નગરશેઠ કંઈક પ્રશ્નો પૂછતા હતા ને હેમાણી જવાબ વાળતા હતા.

'નજરે જોયો ?'

'હા, સગી આંખે;' કહેતાં એણે આંખોના ખાડામાં આંગળી ખુતાડી.

'કેવડોક હતો ?'

હેમાણીએ બેઉ હાથ લાંબા કરી વાંભનું માપ બતાવ્યું.

'એવડો મોટો ?' શેઠના મોં પર અજાયબીનાં ચિહ્ન ખેંચાઈ આવ્યાં.

'ધરમથી.'

'દરમાં પેસી ગ્યો ?'

'બચાડો પાણીના રેલા જેમ દરમાં હાલ્યો ગ્યો.'

'સામો થ્યો'તો ?'

'અરે વાત કેવી ? ગાયના ઉપલા દાંત જેવો હતો બચાડો.'

'પથરા માર્યા એ તમે જોયું !'

'આંખ્યુંના સમ. માથે રાત જેવું ધાળું છે. ખોટું શીદ બોલું ? આમાં ક્યાં ઘરાકને સાચવવું છે ?'

'કેટલા પથરા માર્યા ?'

'ઈનો તે નેઠો હોતો હશે ? પણ તમે જોયો હોય તો છક થઈ જાવ. રેશમનું આંટલું જોઈ લ્યો ! ધમરક સોનાની પાટ જોઈ લ્યો આપણને તો કળના દેવ જ લાગે. દીવો કરીને પગે લાગવાનું જ મન થાય. એવા જીવને માથે ગજબ ગુજાર્યો.'

'દરમાં તાપણું કર્યું ઈ તમે દીઠું ?'

'દીઠું, બાપુ, દીઠું; સગી આંખે દીઠું. ઘાસની કોળી લીધી, કરગઠિયાં વાળ્યાં, દરમાં બધો કૂચો ઠાંસ્યો, ને પછી દિવાસળી મેલી. મેલ્યા ભેળું તો સડડડડ !'

'તમે જોતા'તા ને બધું કર્યું ?'

'જોતો હોઉં તો જ આ બધો વરણુવ કરું ને ? હેમાણી શેઠ વર્ણનને વરણુવ કહેતા.

'એણે તમને જોયા'તા ?'

'ના રે ! મને જોઈ શકે તો તો પછી થઈ રયું ના ? હું તો બાપા, રેલ્વેની સડકને માથે, સિગલના ઓટાની આડે લપાઈ ને જોતો'તો.'

એટલી વારમાં તો વાણોતર જેને તેડવા ગયો હતો તે ત્રણે મહાજનના શેઠિયા હાજર થયા, અને બજારમાં બહુ અવરજવર ન હોવા છતાં, હેમાણીએ કહ્યું કે 'આંહીં નીચે નહિ, મેડીએ જઈએ તો ખુલાસે વાત થઈ શકે.'

પાંચે જણા ચડ્યા મેડી ઉપર. ત્યાં ગોઠવાઈ ને બેઠા પછી નગરશેઠે ભીંતનો પથરો પણ રખે સાંભળી જાય એટલી બધી તકેદારી રાખીને પછી, આવેલાઓને વાત કહી—

'આજ બપોરે રેલ્વેની સડકના નકટી–નાળા આગળ, બજરૂ જવાના જે ખાડા છે તે જગ્યાએ, એક મુસલમાન જુવાને એક મોટા સરપને પથરે મારીને પછી, એ સરપ ભોંણમાં પેસી ગયો, એટલે એ ભોંણને મોઢે ઘાસ, કરગઠિયાં ઠાંસીને દિવાસળી ચાંપી દીધી છે, ને એ બનાવ હેમાણીએ નજરોનજર જોયો છે.

સાંભળ્યા પછી ત્રણમાંથી એક બુઝર્ગ જેવા જણાતા વેપારીએ કહ્યું: ‘ તે હવે શું છે એ વાતનું ? ’

‘ શું છે એટલે ? ’ હેમાણી સહેજ તપ્યા.

‘ એટલે એમ છે, ભા, કે એવી વગડામાં બનેલી બાબતને ચૂંથવાની શી જરૂર છે ? તમારી નજરે બની છે ? ’

‘ અલબત્ત.’

‘ એમ નહિ, તમારી સામે જાણી જોઈને તમને કોચવવા સારુ એ કામ થયું છે, હેમાણી ? ’

‘ ના. ’

‘ તયેં પછે ? એવી વાતને ચોળિયે નહિ; નીકર છાણે ચડાવીને વીંછી ઘરમાં આણવા જેવું થાય;’ કહીને એ વૃદ્ધે કપાળે હાથ ફેરવ્યો.

‘ કોનો છોકરો હતો એ ?’ બીજા એક આધેડ વયના ગૃહસ્થે પૂછ્યું. એના ગળામાંથી કાંટો ઘસાઈને પેચાઈને બહાર નીકળતો હતો.

‘ કાસમા ઘાંચીનો. નામ રમઝાન. દેશાવરથી આવ્યો છે હમણાં.’

‘ કાસમા પાસે તમારું કંઈ લેણું તો નથી ને, હેમાણી ?’ એમ પૂછતાં પેલા બુઢ્ઢાએ મોં મલકાવ્યું.

‘ દુકાની યે નહિ.’

‘ તયેં તો, ભા ! કહું છું કે આ વાતને આંહી જ દાબી દેજો: નાહક ઊંડ પાણા પગ પર કરીશ મા.’

'તો ભલે. મા'જનનું આથમી ગ્યું માનશું. ઈ સુંવાળો જીવ, વાંભ એક પૂરો, આગમાં કેવો સસડ્યો હશે, એ વિચારે જ હું કળકળું છું. પણ હવે કાંઈ નહિ. મા'જનનું જોર ગ્યું. પાણી ગ્યું. ક્યાં એ વખત ને ક્યાં આ કાળ! પેટીમાં નાંખીને પરમાટી પરગામથી સંતાડી લાવનારને એક જણને માટે પણ જે મા'જને હોલ મેમણ કોમને હલબલાવી મૂકી'તી ને માફી મગાવી'તી, તે જ મા'જન આજ ચૂં કે ચા કરી શકે નહિ, એવી વેળા આવી ગઈ. કામે અરજણ લૂંટિયો, ઓઈ ધનુષ ઓઈ બાણ, આ એના જેવું થ્યું.'

બીજા બે જણા, જે ચૂપ હતા તેમાંથી એકનું શરીર સળવળ્યું. બુઢ્ઢાએ એને પૂછ્યું: 'કાં નાગર, તારે કાંઈ કહેવું છે?'

'આપણે કાંઈક એવું કરિયે, કે સરપ મરે નહિ ને લાકડી ભાંગે નહિ.'

'શું? તું જ કહે.'

'કાસમાની વઉને છાનીમાની તેડાવી ઠપકો દેવો, એટલે એને ખબર તો પડે કે આ કૃત્યોને આપણે જાણિયે છિયે, પણ મોટે દિલે એ બધું નભાવી લઈયે છિયે.'

'એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી, નાગર!' બુઢ્ઢાએ કપાળે ફરી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં જણાવ્યું: ઈ ભલી હશે તો પાલવ પાથરીને કહેશે કે છોકરાને કશું કહી નહિ શકું, બાપજી! ને જો બાંડી થઈને બે ગરમ વેણ બોલી નશે તો આપણી બીડી મૂઠી ઉઘાડી પડી વા ખાશે. માટે હું તો કહું છું કે, ભા!

કાળને ઓળખો, હાળઅળને પિછાણો; પેટના પાકેલા જુવાનને પણ કશું કહી શકાતું નથી, તો આને, દેશ આખામાં વીફરી બેઠેલાઓને શું કહી શકાશે ? હજી શ્રાવણ મહિનો પાળે છે, ખાટકીની દુકાન રાજીખુશીથી ખોલવા રજા દીધી તે છતાં ખોલતા નથી. ખાજ અખાજ જે કાંઈ કરતા હોય તે અદૃશ્ય આમન્યા રાખીને કરે છે, ને વળી જુએ પણ છે કે આપણા મા'જનના જ કેટલા નબીરા ગરાશિયા ફોજદારની સાથે ગામડે જઈ જઈ કેવી ગોઠ ઉડાવે છે. માટે મૂંગા રહો તો ઠીક છે; ભરમ સચવાશે. બોલ્યું બહાર પડ્યું એટલે પછી હાંઉં; વા ખાશે.'

ગરાશિયા ફોજદારની સાથે ગામડામાં દારૂ–માંસની મહેફિલ ગોઠવનારા મહાજનના ગૃહસ્થોના નબીરાઓની વાતનો ઈસારો થતાં તો ત્રીજા જે ગૃહસ્થ તદ્દન ચૂપ હતા તેમનું શરીર તકિયા પર એકાએક સંકોડાઈ ગયું. બુઢ્ઢા વેપારીએ એમની સામે તીરછી નજરે પણ જોયું નહિ.

૧૧

મુર્દામાં પ્રાણસંચાર

સુરપની હકીકત પર આ રીતે ધૂળ વાળીને પાંચે ગૃહસ્થ છેવટે ઊઠી ગયા, પણ હેમાણીના પેટમાં અળશિયાંની જેમ એ વાત સળવળતી રહી: એમના હોઠ ફફડ્યા વગર રહી ન શક્યા. ઠેર ઠેર એણે આ ઘટના વર્ણવીને 'સરપ કેવો સસડ્યો હશે!' એ કલ્પનાનું કરુણ ચિત્ર દોર્યું, અને મા'જનની પત ગયાનું કલ્પાંત કર્યું. એક દુકાને બેઠેલા બે ત્રણ જણના પગ પર ને ખભા પર થપાટો લગાવતે લગાવતે એણે કહેવા માંડ્યું: 'ઈ જમાનો ક્યાં, ને ક્યાં આ જમાનો! વીસ વરસમાં તો મા'જને દિવાળું કાઢ્યું. તે દી તો ફૂલા શેઠનો હાકોટો હતો. પેશાબ છૂટી જાય પેશાબ! ઊભા મોલમાં ધણખૂંટ ચરતા તે દી પણ એકુ લાકડી તો મારી જુએ! ચામડાં ચીરી નાખે ફૂલો શેઠ. તે દી તો ભૈલા–' (પાસેના એક જુવાનને સાથળ પર હથેળી મારીને–) તાજિયા ફૂલો શેઠ નક્કી કરે ઈ ટેમે નીકળે ને ટાઢા થાય. એ દી' તો દીકરા મારા! ગલૂડિયાનો પગ કચરાતો જો ગામની બજારમાં, તો પચીસ દુકાનદાર ઠેકડો મારીને હાટેથી

ઊતરતા, ગાડાખેડુને ટાંટિયે ઝાલીને નીચે નાખતા, ભલે બળદ ભલેને પાઘડું ઉતારે, ભલેને બળદનો વાંક કાઢે, પણ પ્રથમ તો ઠીક પાટુએ ખોખરો કરતા ને પછી બે મણ જાર ચબૂતરે નખાવતા, આ ઈ જમાનો હતો મારા બાપ!'— કહીને વળી પાછું થપાટનું પૂર્ણવિરામ એક ત્રીજા સાંભળનારની છાતી પર મુકયું.

'હવે એ જમાનો ન કહેવાય, હેમાણી ફુવા!' નવા જ કટનું જવાહર જાકીટ જીવનમાં પહેલી જ વાર (કારણ કે એના બાપાનું મરણ થયું હતું) સિવડાવીને પહેરી આવેલા જુવાને ફુવાને, ઉશ્કેરવા માટે જ જાણે કહેતો હોય એમ કહ્યું: 'ફૂલા શેઠ જો આજ હોત ને, ફુવા, તો એને ય સમસમીને બેસી રહેવું પડત. ઠીક હવે, તે દી નાના મોટા અમલદારોને હારતોરા પેરાવીને અમે માંજનને પૈસે કે અપાશરા દેરાસરને ખરચે જોખમે વારપરબે અમલદારોને મીઠાઈના ખૂમચા મોકલીને ચલાવ્યું હતું, મારા ભાઈ!'

'લે હવે રાખ રાખ, ગગા!' હેમાણીને પણ જુવાને ઓતાર આવે એમ ચાનક ચડી; 'મીઠાઈ યે દેવી પડે ને અનાજની ગુણો યે મોકલવી પડે. કારભાર ચલાવવા'તા! છોકરીની રમત નો'તી કરવી. હાકેમોને હાથમાં રાખવા જોવે, ગગા!' એમ કહીને વળી પાછો એ જુવાનનો વાંસો થાબડયો. અને બીજો એક જણ આ વાર્તાલાપમાં નહોતો તેને પણ હડબડાવીને પૂછ્યું: 'ખોટું કહું છું, મફતલાલ?'

મફતલાલ આગલા દિવસનું વાશી છાપું, એ દુકાનેથી જડી ગયું તેનું વાચન કરતા હતા. એની આંખો, વિશ્વયુદ્ધમાં

ઊતરેલા જાપાનના એક પછી એક પરાક્રમને પકડતી હતી, અને એને ઓચીંતાનો આ હેમાણી શેઠનો હડદોલો વાગતાં એ બોલી ઊઠ્યા : 'લ્યો, મારા શેઠ, રંગૂનને માથે વાવટો ચડી ગ્યો.'

'કોનો ?'

'ચીબલાઓનો.'

'એનું શું છે અટાણે ?'

'રૂનો સંઘરો તો રાખી મેલ્યો છે, ને પાછા અજાણ્યા થાવ છો ?'

'રાખ્યો છે–તેં ને મેં બેઈએ. પોક મૂકિયે બેય ભેળા.'

'શા સારુ પણ ?'

'કોણ કાકો પૂંભડાને ય સૂંઘશે જાપાન વગર !'

'પણ ઈ જ સૂંઘશે ને ?'

'શી રીતે ? સુલેહ થાય એવું લાગે છે ?'

'સુલેહની શી જરૂર છે ?' મફતલાલે, પોતે કશુંક અત્યંત ડહાપણભર્યું બોલે છે એવું પોતાને લાગે ત્યારે આંખ ઉલાળવાની ટેવ પ્રમાણે આ બોલતી વેળા ભમ્મર ભાંગ્યાં.

'એટલે ?'

'સમજે તો તો હેમાણી શેના ? અરે કાકા !'–(કાન પાસે હોઠ લાવીને)–'કલકત્તા, સિલોન ને મુંબઈ, ત્રણ લેતાં હવે શી વાર છે ઈ ઠીંગુજીને ? અસતરો કાંઈ જેવો તેવો હાલે છે ટોજાનો ?'–(જાપાનને યુદ્ધમાં ઉતારનાર વડા પ્રધા-

નનું નામ ટોજો ને 'ટોજો', શબ્દનો અર્થ અસ્તરો થાય છે.) ઈ ત્રણ છેડા પકડયા પછી રૂની એકય ગાંઠ મેલશે જાપાન ? મેં માગ્યાં મૂલે ઉપાડશે-માગનારો ભૂલે!' ને આપણું બંદર તો પે'લું પડયું જાણજો. એટલા સારુ તો રાજધાની ફેરવવાની વાત થાય છે.'

'તો તો તારા મોઢામાં સાકર હો ભૈલા, મફા. મારો તો જીવ-એંહ-આમ-(હાથનાં પાંચે આંગળાં એકત્ર કરી ઉઘાડ બીડ કરતાં કરતાં) લબલબ થાય છે. જાપાન તો લડાઈમાં બ્રહ્માંડ ફર્યેય નહિ પડે એવી આશાએ ગજા ઉપરવટ ગાંસડિયું ખડકી છે, ભૈલા.'

'કાલા શીદ થાવ છો કાકા?' મફતે હેમાભાને ડબામાં આંગળી ઘોંચીને કહ્યું: 'ત્રિલોકચંદજી જેવા મા'રાજને સાધ્યા છે તે ઢાંકયું રે' છે શું કોઈનું?'

'બોલ મા, બોલ મા, મફા.'

'ખાવ મારી કાકીના સમ.'

'પત્યું. તને સાચે જ લાગે છે?'

'શું?'

'કે ચીબલા ઊતરશે?'

'પૂછો લધરચંદના દીકરાને. કલકતેથી ભાગી આવ્યો છે.'

'શું કહે છે?'

"કે સરકારે બંગાળ, આસામ બેઈ ખાલી કરવા માંડયાં છે. ઠેઠ બિહાર આવીને બેસશે વચ્ચે કોઈ મોરચો જ નહિ, ને તાતાનગરને તો ફૂંકી દેવાની જ વાત નકકી કરી છે.'

'ને ગાંધી બાપો ?'

'ઈ એની ગતમાં જ રમતા હશે. વાંદરો ઠેક ભૂલે નહિ.'

'પણ મગનું નામ તો પાડ.'

'સુભાષબાબુને બહાર રવાના કરી દીધા છે શું સમજ્યા વગર ?'

'કોણે મા'ત્માએ ?'

'બીજાની મગદૂર છે ? બંગલામાંથી એક ફૂંક ભેળા અલોપ કર્યા.'

'ક્યાં ?'

'જર્મન જાપાન પાસે. એ ત્યાંથી ત્રાગડો રચશે, ને આ આંહીથી.'

'હળવે બોલ્ય હળવે.'

'અરે છાપરે ચડીને બોલિયે તો ય આંહી કોણ બાપ પૂછે છે ? સરકાર તો હાલકલોલ છે, ઈ બેટકું હવે હેમખેમ રહેવાનું નથી.'

'અંગ્રેજ શે'નશાહ તો ભાગી ગ્યો ને ?'

'હા, ઈ તો વે'લું આવે અમેરિકા !'

'એના નામનાં રેડિયામાં ભાષણ કરાવે છે ઈ તો બનાવટ ને ?'

'નરાતાર.'

'ત્યારે હવે સરકારી નાણાંનું શું ?'

'કાગળિયાંના ઢગલા ! રાઈ ડાબને પીઓ.'

'મારી પણ ભૂલ થઇ જે કાંઇ! કેટલી જમીન હાથથી ગઇ! કેટલાં સોનાં! કેટલાં બિયાં! ધ્યાન જ ન રહ્યું. તારે ગળે હાથ.' કહેતેકને હેમાણી કાકાએ મફતલાલની ગરદન પર છૂરીની માફક પોતાના પંજાની ધાર ફેરવી.

આ એક જ દુકાને નહિ, પણ પ્રત્યેક હાટડે, ચૌટે, મંદિરે, મારકિટે, ઠેકાણે ઠેકાણે, કાનોધેલી, અલગારી, અને નખશિખ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થની વાતચીતોથી ગામ ભરપૂર હતું. બધાં ગામોની એ જ દશા હતી. લોકોની આંખો પાંચના આંકડા તરફ ધીમે પગલે ડચકાં ખાતાં ચાલ્યા જતા ઘડિયાળ-કાંટા તરફ મંડાઇ રહેતી. કેટલા યે કાન સ્ટેશનની દિશામાં તાર સાંધીને એક ધ્યાન બન્યા હતા. મુંબઇની મેલગાડીને આવવાનો વખત થાય ત્યારે, બંધાણીને કસુંબાને ટાણે થાય તેમ ગામની નાડીઓ તૂટું તૂટું થતી હતી. રાંકાં અન્નક્ષેત્ર તરફ દોડે તેમ માણસો સ્ટેશન ભણી ચાલી નીકળતા, ભાડૂતી ઘોડાગાડીઓ ત્રણ ત્રણ ફેરા કરતી, અને મુડદાલ ઘોડા વગર જીવે ફક્ત આદતના માર્યા જ દોડ્યા જતા. ઘોડા પટકાઇ પડીને જાન કાઢી નહોતા નાખતા એ જ એક આશ્ચર્ય હતું, પાંચ પેસેંજરને ખેંચતી ગાડી પર, આ કે તે ગલ્લીએથી, નાકેથી એકાએક પોલીસવાળો કે કારકૂન ચડી બેસતો. સર્વ માનવપ્રવાહો કેશવં પ્રતિ અર્થાત્ સ્ટેશનં પ્રતિ જતા હતા, કારણ કે જીવન જેવું જો આ ગામમાં ક્યાંયે હતું તો તે સ્ટેશન પર, ટ્રેનો આવતી વખતના અરધા કલાકમાં હતું.

મફતલાલ અને હેમાણીકાકા પણ સ્ટેશન તરફ આવ્યા.

અળસિયાંના ટુકડા થાય અને એ છૂટા પડેલા ટુકડા પણ જેમ ચાલવા લાગે, તે રીતે સ્ટેશન પર આવેલી એ ત્રણ ટ્રેનોના પણ ટુકડા પડીને શન્ટિંગ એન્જિનોની પાછળ આમતેમ દોડયા જતા હતા. જે ગામમાં જીવન કોદિરોથી અવિચાર હતું તે ગામનાં રહીશોને આ ટ્રેનોની તોડજોડ, એન્જિનના ફૂંફાડા, ઉતારુઓના ઘોંઘાટ, છાપાવાળાના ઘુમાટા અને સાસરવાસીમાં જતી સ્ત્રીઓનાં રુદન પણ ચેતનપ્રદ અને સ્ફૂર્તિપોષક હતાં. એમાં સૌથી અધિક પ્રાણવાન તો સ્ટેશનમાસ્તરની કચેરી પાસે પ્રકટયું હતું. જનપ્રવાહ ત્યાં ધસી પડયો હતો. ચાની કીટલીવાળા પણ ત્યાં થંભી રહ્યા. બેત્રણ ગાર્ડ, ચારપાંચ ટિકિટ–ચેકર, પોલીસો, વાણિયા, સોડીની મદદે ખોડંગતા ચાલતા ગામના વૈદરાજ, બે પાંચ વકીલ, વગેરેનાં છંટણાંથી વિચિત્ર બનેલા એ ટોળામાં બે માથાંની ટોચ નીકળી હતી. ગફુતલાલ અને હેમાણીકાકા જ્યારે એ ગીચ ઘાટા માનવ–કૂંડાળામાં કોણીઓ ભરાવી ભરાવી માર્ગ કરી આગળ પહોંચ્યા ત્યારે એમણે જોયું, કે એમાંથી એક હતા ભાનુશંકર ટી. ટી. ઈ. (ટ્રાવેલિંગ ટિકિટ એક્ઝામિનર, અર્થાત્ ટ્રેનમાં મુસાફરોની ટિકિટ તપાસનાર) અને સામે હતો એક કદાવર જુવાન, જેણે ખાખી એક ગરમ શર્ટ, લાંબું પાટલૂન, હોલબૂટ, માથા પર ખાખી ટોપી, વગેરેનો બનેલો લશ્કરી લેબાસ પહેરેલ હતો. એની છાતીએ બે ત્રણ રંગોની મિશ્ર કંઈક રીતપટ્ટી અને ખભે કશાક અક્ષરોવાળું પીતળનું ચગદું પહેરેલું હતું. એની નાની નાની કાળી મૂછોના આંકડા છટાથી વળેલા હતા.

‘ પાંચ રૂપિયા, સાત આના ને ત્રણ પૈસા તમારે કાઢી નાખવા જ પડશે. ભલે તમે શહેનશાહ એડવર્ડ હો.’ એમ કહેતા ટી. ટી. ઈ. ભાનુશંકર એને ખભે હાથ મૂકતા હતા.

‘ દૂર સે બાત કરો. અમ ચોરડાકુ નથી. આ દેખો અમારા પાસ, અમ મિલેટરી હે. લખી લ્યો અમારા કાન્ટોનમેન્ટ કમાન્ડિંગ કા નામ, ઔર ઉસકો તાર કરીને પુછાવો કે ફલાણા ફલાણા નંબરનો......’

‘ એ વાત તમે અમારા રેલ્વેના ઉપરીને લખી જણાવજો, ભાઈ; બાકી પૈસા તો કાઢી જ દો; રસીદ ખાસી મજાની કરી આપું છું.’ ભાનુશંકરના હાથમાં પાવતી બુક હતી, અને એનું કોરું પાનું એણે સૌ દેખે એમ ખુલ્લું રાખ્યું હતું.

‘ અમ મિલેટરીના માણસ.’ પેલો કદાવર આદમી મોટી શરાફી પેઢીના પ્રતિનિધિની અદાથી, ભાનુશંકરના જેટલી જ ખામોશ રાખીને શાંત જવાબ વાળતો હતો: ‘ અમને રેલવાઈમેં કુલ હોલ ઇન્ડિયામેં ફરવાની છૂટ છે. દેખ લ્યો આ પાસ.’

‘ એમાં એવું કાંઈ નથી.’

‘ તો પુછાવો તાર કરીને, હું મારી રેજમેન (રેજી-મેન્ટ)નું ઠેકાણું આપું છું. નાશક દેવલાલી કોટી ફાઈફ મદરાસી રેજમેન, ઉસકા કમાનિંગ સાબ હે બૂચર સાબ.’

‘ બૂચર જ હોને બધાય. એ વિના આ ખાટકી વેડા......’ ભાનુશંકરે બૂચરનો અર્થ કરતાં બધા હસી

પડ્યા. 'ઠીક પણ, હવે તો જે કહેવું હોય તે સ્ટેશન માસ્તર સાહેબને કહો.'

સ્ટેશન માસ્તર આ તબક્કે વચ્ચે રજૂ થયા. એમણે એકડે એકથી પૂછ્યું: 'શું છે?'

ભાનુશંકરે કહ્યું: 'ઠેઠ જેતલસર જંકશનથી મેં આ ગૃહસ્થને ડિટેક્ટ કર્યા છે. કહે છે કે આવું છું જામનગરથી, ને જાવું છે નાશક. પૂછ્યું કે તમારો પાસ તો વઢવાણ જંકશન પર થઈને જવાનો છે. તો કહે છે કે મારે આ જેતલસર–ધોળા રસ્તે જવાની મરજી છે. મેં કહ્યું કે એ ન ચાલે, એકસેસ ચાર્જ કર્યો, તો કહે છે કે ન દઉં, મિલિટરી છઉં.'

'બેશક છઉં;' પેલાએ મૂછ આમળી.

'પણ તમારા જેવા તો, બાપલા! મારે પનારે રોજના પંદર વીસ પડે છે. ઈ બધાય તમારા જેવા જ મિલેટરી? ને બધાય વિધાઉટ ટિકિટ: પૂછિયે તો બધાય કે'શે, કે તાર કરો ફલાણી ફલાણી રેજીમેન્ટ પર.' ભાનુશંકરને એ બધું બોલવામાં દૂધપાકના સબડકા ભરવા જેટલો સ્વાદ આવતો હતો.

'તમે ક્યાંના છો, ભાઈ?' સ્ટેશન માસ્તરના એ પ્રશ્નના જવાબમાં મિલિટરીવાળાએ કોઈ એક ગામડાનું નામ આપ્યું.

'કેવા છો જાતે?'

'સીપર.'

'ઈ વળી શી જાત?'

'દેખ લો આ પાસબુક.'

'સ્ટેશન માસ્તરે વાંચીને કહ્યું: 'અરે સ્વીપર! ઓ મારા દાદા! ત્યારે એમ કહેને કે ઢેઢો ભંગિયો છું!'

'એસી બાત મત કરો. મેં સીપર હું. ઉસમેં લિખ્યા હૈ.'

'અરે ઢેઢો–ઢેઢો આ તો.'

એ શબ્દો ઉચ્ચારીને સ્ટેશન માસ્તરે આખા ટોળાને હસાવ્યું.

એ હાસ્યના ખખડાટ સામે આ લશ્કરી માણસ ચોમેર રાતી આંખે જોઈ રહ્યો.

'ક્યાં જવું છે?'

'આંહી જ.'

'ક્યાં ભંગીવાસમાં કે ઢેડવાડે ચમારવાડે?'

'ભંગીવાસમેં.'

'જવા દેને હવે, બાબુ.' સ્ટેશન માસ્તરે, ભંગી સમજીને માણસ થૂંકતો હોય એવો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો.

'આપ કે'તા હો તો ભલે; બાકી રોજના આવા પંદર બેટે છે, સાહેબ.'

'મુવા! જા ભાઈ જા, ને હવે પછી ગાડીમાં ટિકિટ લઈને ચડજે, હો ભા!'

'ના, તેનું કાંઈ નૈં. બાકી તુમ તાર કરકે પુછાવના. હમારા સાબ ચારચ (ચાર્જ–પૈસા) ભર દેગા. ફિકર મત કરના. અમ હાલી મવાલી નેઇ. અમ પાકા મિલેટરી. હાં

હસનેકી બાત નેઇ. અમ હોલ દુનિયા દેખી હે. ફ્રાન્સ, મિસર, પેલેસ્ટાઇન, ઇરાક, બર્મા, મલાયા, સીંગાપુર, સબ ઘુમ્યા, પણ એટીતલાક ઇસ દેસ તો કોઇ નવાઇકા હૈ. દેકા દેકા કરતે હૈં, ભંગી ભંગી કરતે હે, થૂ થૂ સિવાય દૂસરી બાત નેઇ.'

એવા એના બોલ પર ટોળું ખી-ખી કરતું કરતું વીખરાયું, અને એ આદમી, કેમ જાણે એની લશ્કરી છાવણીમાં પરેડ કરતી વેળા કદમો ભરતો હોય, તેવી અદાથી એ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર પણ ચાલવા લાગ્યો. એની ચાલ તાલબંધ અને ગૌરવભરી હતી. સીનો સ્વાભાવિકપણે ટટ્ટાર હતો. હૈયેહૈયું દળાય તેટલી ગીરદીની વચ્ચેથી એ વગર અફળાયે, વગર અટકે, નિરર્થક કશી તકેદારી કે ગૂંચવણ ગભરામણ વગર ચાલતો હતો. વળી તેણે સિગરેટ સળગાવીને પીવા માંડી, એ જોઈને તો ટી. ટી. ઈ. ભાનુશંકર, બગલથેલી પર ખોડંગતા વૈદરાજ, મફો ઉર્ફે મફતલાલ તથા હેમાણી કાકા ઉપરાંત બીજા કેટલાક, ચાર ચાર આંખો કરી તાકી રહ્યા.

'રુવાબ જોયો રુવાબ હેઠાનો! ચાર્જ કર્યા વગર છોડવા જ ન જોવે ને દીકરાઓને !' એ શબ્દો ટી. ટી. ઇ. ભાનુશંકરના હતા.

'આ લડાઈ તો કાળા કોપિની થઈ. હેઠા ભંગિયાની ખોપરિયું પણ ફાટી.' વૈદરાજે કહ્યું.

'ધીરા, બાપલા, ધીરા !' મફો કહેવા લાગ્યો; 'ઓલી કોરથી હિટલર અને આ કોરથી ટોજો, બેયને ભગવાને આ હિસાબ ચોખો કરવા જ ઊભા કર્યા છે,'

આવી આવી બહુવિધ રીતે નવો પ્રાણસંચાર અનુભવીને ગામલોકો પાછા ગામ ભણી ચાલ્યા ગયા, એકાદ કલાકનો જલસો માણીને પછી સ્ટેશન રોજના ભૂખડી બારશ શન્ટિંગ એન્જિનની તુંડમિજાજી દોડધામથી શરમાતું સુનકાર પડ્યું, મુરદાં પર એકઠાં મળેલાં ગીધડાંની યાદ દેતા કેટલાક લોકો ગોદામ પાસેના ધક્કા પર માલગાડીના ડબામાંથી નીકળતા સામાન પાસે ઊભા હતા. બેત્રણ સાંધાવાળા લવર વઘર ડગલાની ફડશો ઊંચી કરી ટોલા (જૂ) ચૂંટતા હતાઃ–

એવા સાંઝે પેલો મિલિટરી સ્વીપર, પાંચ સાત ભંગીલોકોના ટોળાની મોખરે કાસમ બાંચાની વાડીએ ગયો રમઝાન ત્યાં ખાટલે બેઠોબેઠો, ઢોર વાગોળે એમ મોઢું પાનબીડું બેઉ ગલોફાંની વચ્ચે ફેરવતો ફેરવતો ચાવતો બેઠો હતો.

બીજા ભંગી લોકોએ 'અન્નદાતા! બાપા સાબ! ખુદાવંદ!' એવું બોલી ધરતી સુધી ઝૂકી સલામો કરી. પેલા પરોણાઓ તો સ્વાભાવિક અદાથી ટટ્ટાર સીનો રાખીને જ હાથ થોડો કપાળ ભણી ઊંચો કર્યો.

'કેમ?' રમઝાને પૂછ્યું.

મિલિટરી સ્વીપરે કહ્યું: 'તમે કાસમબાપાના દીકરા?'

'હા, કોનું કામ છે?'

'તમારી બે'ન હૂરબાઇ ને?'

'હા.'

'મારે એમનું કામ છે.'

૧૨

બાલબચ્ચાં સાંભરે છે

એક તો અંગ પર ખાખી લશ્કરી લેબાસ, એમાં પાકો જુવાન બદન ધરાવનાર આદમી, અને એમાં પણ ઝીણી મૂછોના વળદાર આંકડા ચડાવનારો અજાણ્યો આદમી-પાધરેદાર પોતાની બહેન દૂરબાઈને મળવાની માગણી કરતો ઊભો રહ્યો છે, એ દેખી રમઝાને ખાટલે બેઠાં બેઠાં પોતાની આંખો પરથી તોલદાર પોપચાં ઊંચાં કર્યાં. સિગરેટના ધુમાડા આડેથી એની નજરનું ખુન્નસ અછતું ન રહ્યું.

બીજા બધા ભંગી લોકો છેટે ભોંય પર ઉભડક પગે બેસી ગયા હતા, ત્યારે આ અજાણ્યો લશ્કરી ઊભો જ હતો.

હાથા ભાંગેલ એક બાંકડો સામે પડ્યો હતો, તેની સામે દૃષ્ટિ ચિંધાડીને મને કમને પણ રમઝાન કહ્યા વગર ન રહી શક્યો કે 'બેસો, લ્યો પીઓ છો ?' કહી સિગારેટની ડબી અને દિવાસળીનું બાકસ બાંકડા પર ફેંક્યાં.

સ્વીપર બાંકડે બેઠો, ને એના સંગાથી ભંગિયાઓના

શ્વાસ અધ્ધર ચડયા. પેલાએ તો સિગારેટ સળગાવી, ધુમાડા તાણવા માંડયાં.

હજુ પણ રમઝાન એ શખ્સને બીડીના ધૂમ્રપટ આડેથી તપાસી રહ્યો હતો.

એઓ બેઠા હતા ત્યાં એક વંડી હતી. એ માટીની પછીત પાછળથી દોવાનો મીઠો ગંભીરો ધેરો રવ અવિરત ધારે આવી રહ્યો હતો. ઉપરાંત બે જણાની બોલચાલ પણ સંભળાતી હતી. એક પુરુષ–સ્વર કહેતો હતો : 'તૈયબ માગે છે તમારી ગાય, કે'છે કે રોકડા સો આપું. કાંધાં ય નહિ.'

'ના રે, નારણભાઈ!' સામે ઓરતનો સ્વર ઉત્તર વાળતો હતો: 'ઈવડા ઈ તૈયબડાનો મને ઈતબાર નહિ. ઈ તો કસાઈવાડે ય ગાને વેચે. તમ જેવા ગોવાળી માગે તો દઉં. મન પાંચ–પંદર ઓછા આપે. નીકર કાંઈ નહિ. પૂળા નીરીશ તો પૂળે ય દુવા દેતી બાપડી ખીલે બંધાઈ રે'શે. મન દુઃખ નો દેતી.'

'લ્યો, મેલો હવે વાછડાને.'

'હાય! રોયો કાંઈ જોર કરે છે! મારી હથેળી જ છોલી નાખી.'

પછીત પાછળનો એ દોવાનો અવાજ, બે જણ વચ્ચેનો વાર્તાલાપ વગેરે વિરમી ગયો, અને વાછડાની ખરીઓની તબડાટી સંભળાઈ.

એ વાતચીત કરનાર દૂરભાઈ અને ગોવાળ હતાં.

અહીં બહાર ફળીમાં સ્લીપરે રમઝાને પૂછ્યું : 'ક્યાંથી આવો છો ?,

'મલાયાથી;' સ્લીપર બોલ્યો.

'શું કામ છે અમારી બાઈનું ?'

'સમાચાર દેવા છે.'

'કોના ?'

'તમારા બનેવીના.'

'ગુલઝારના ?'

'હા.'

'હજી જીવતો છે ?'

રમઝાનના એ શબ્દોમાં તીખાશ હતી, પણ એણે જવાબની રાહ જોયા વગર પોતાની માને સાદ પાડી હુરબાઈને લાવવા કહ્યું.

'માને ઘણી ખમા ! બોનને ઘણી ખમા !' એવું બોલતાં, પેલા ભોંય પર બેઠેલા બધા જંગિયા ઊભા થઈ ગયા. અને ડોશી જેવી દેખાતી બેહુ-પત્નીએ જરાક લાજ કાઢીને 'હા ! આવો, ખમા ભાઈજી ! આવ, બેટા ભગવાન ! આજ તો સંધા ભેળા થઈને આવ્યા !' એમ બોલી, ઓઢણાનો પાલવ પેટછાતીના ઉઘાડા ભાગ પર લપેટી લીધો.

'આવિયેં તો ખરા ને, માડી !' એક જણે કહ્યું : 'વધાઈના સમાચાર લઈને આવ્યા છયેં. આજ તો મા ડબલ કોપ ભરી ભરી ચા પિવરાવે. આજ હોઠ પલાળ્યા વિના ને જાયેં, સારા સમાચાર લાવ્યા છયેં.'

'ડબલ પીજોને, માડી! હાલ ઘડી હોટલેથી મગાવી દઉં, એમાં શી નવાઈ છે? રૂડાં મોઢાં તમારાં, તે સારા સમાચાર લાવ્યા. કહો, શું છે સમાચાર?'

'હે ધૂડાભાઈ!' બુઢ્ઢા ભંગીએ 'સીપર'ને જણાવ્યું.

રમઝાનના કાન ચમક્યા. આંખો પૂરેપૂરી ઊઘડી ગઈ. જેને બાંકડા પર બેસારી પોતે સિગારેટ આપી છે તે તો ઝાંપડો નીકળ્યો. એનું અભિમાન તો ખૂબ ઘવાયું, પણ પછી એણે તાજેતરમાં જે નવી હવા પીધેલી તે યાદ આવી. એણે ગમ ખાધી.

અને લશ્કરી સ્વાંપર ધૂડાભાઈએ મા–દીકરી તરફ જોઈને સંદેશો શરૂ કર્યો–'હું મલાયા સીંગાપુરમાં હતો, હમણાં જ આવ્યો છું. ગુલઝારભાઈ મેરી સાથે એક જ કંપનીમાં (લશ્કરી વિભાગમાં) હતા. જાપાનવાળાએ કાળા કોપનું બમ્બિંગ કર્યું. કુઆલાલંપુરમાં હમેરી કંપનીનો પડાવ હતો. મેરી તો મરજી ગુલઝારભાઈની સાથે ઉધર રહી જવાની હતી પણ હમ હમેશા ગોરા કમાનિંગ સાહેબને બંગલે ડયૂટી કરતા થા. ઔર મેમ સાબની મેરી ઉપર બડી મેરબાનીથી, કારણ કે ઉસકા બાબા લોગ મેરી સાથે રમતા ખેલતા. એટલે કમાનિંગ સાબ ને મેમ સાબ, બાબા સાબ સૌ મોટર-ગાડીમાં ભાગ્યા, હમને પણ સાથે લીધો. ગુલઝારભાઈ સબ કાળા લોકના લશ્કર સાથે ઉધર રે ગયા. હમ તો કમાનિંગ સાબ સાથે ઇસ્ટિમરમેં ચડ ગયા. બાબા લોગે હમારો હેડા છોડયો નહિ.'

'તે ગુલઝાર સલામત છે ના, માડી!' ડોશીએ આ માણસની ભાષાની ખીચડીમાંથી ફક્ત મુદ્દાની વાત પકડીને પૂછ્યું.

'હા મા, ખૂબ સાજા તાજા થા. મને બોલે કે ધૂડા-ભાઈ, અમારા ખટલાને ખેરિયત કહી આવજો. મેંને કહ્યા કે જરૂર, ગુલઝારભાઈ, હું જાતે જઈને ખેરિયત કહીશ. પોતે કહે કે હમેરી જોરુકું ખાસ મોઢામોઢ કહના–'

અહીં સ્વીપરે ડોશીના પડખામાં બેઠેલી હૂરબાઈ સામે દૃષ્ટિ કરી. હૂરબાઈ નીચું જોઈ ગઈ. જરી વારમાં તો એ ઘરની ઓશરીની ગાર પર ટપ–ટપ–ટપ–એ યુવતીનાં નેનનાં નેવલાં ચૂઈ પડયાં.

'સાજો નરવો છે મારો ગુલઝાર! હેં માડી, સાચેજ?' એમ પૂછતી ડોશી આસમાન સામે સલામ કરતી અને બીજી સલામ ધરતીને ભરતી ફક્ત એટલું જ બોલી: 'હે અલ્લા! ખાવંદ ધણી! તું બડા રહેમાન છે. અમે તો રોજ ફફડતાં; ને આ મારો રમજુ તો કાંઈ ઉતાવળો! કાંઈ ઉતાવળો માડી! વાંસે જ લાગ્યો'તો કે હૂરીને ઝટ બીજે...'

'છાની રે'ને મા!' એવું તદ્દન ધીરે સાદે કહેતી હૂર-બાઈએ ડોશીનો હાથ દબાવી રાખ્યો. એનું ગળું વધુ કંઈ અવાજ કાઢવાને અશક્ત હતું. મહિનાઓથી ફિક્કાશ ધારણ કરતા ગયેલા એના લંબગોળ રૂપાળા ચહેરા પર સુરખીદાર રુધિરનાં જોશભર્યાં આવન–જાવન ચાલતાં હતાં.

'ઔર કહ્યા કે, કે અમારા બચ્ચાકુ પણ દેખ કે આના, ધૂડાભાઈ.'

'લ્યોને, એનેય લઈ આવું, બાપુ!' એમ કરતી ડોસી અંદર દોડી જઈ ઘોડિયામાંથી ઊંઘતા ભાણુને તેડી

લાવી, એના વાળને પંપાળી કહે; 'જો, તારા બાપનો સંધેસો લાવ્યા સે! તને યાદ કરે સે તારો બાપુ.'

'કેવરાવ્યું છે ગુલઝારભાઈએ, કે હિંમત રાખે, જીગર કઠણ કરીને રૂએ. માલિક ચોક્સ મેળવશે.'

'મેળવશે—કબરમાં–' એમ કહેતો રમઝાન તીખે અવાજે પૂછી ઊઠયો: 'તમારી ફોજું તો તિયાં જાપાન-વાલાને સોંપાઈ ગઈ, તોય કહો મો કે માલિક મેળવશે! ગોરા ગોરા તમામ મોટરુંમાં ભાગીને આગબોટુંમાં ચડી આંઈ આલ્યા આવ્યા, વાંસે કાળી ફોજુંને સોંપી દેવા રાખી—કમજાતો!'

'બાત તો સચ્ચ હે;' સ્વીપરે કબૂલ કર્યું.

'ને તમારા ગોરા તો આગલી રાત લગી દારૂ રંડી-બાજીમાં મશગૂલ હતા. ખરી વાત કે નહિ?'

'આખી રાત કલબુંમાં મોજ કરી, ને સવારે સીંગાપોર તૂટયું કે ભાગ્યા. સચ બાત છે ભાઈની.' સ્વીપર ટહુકો પૂરી રહ્યો. 'બીજે ત્રીજે ઠેકાણે લડતા હતા ત્યાંથી પણ કાળાને લડતા છોડી ગોરા ભાગી છૂટયા.

'અરે મારા રોયા!' ડોસીએ નિઃશ્વાસ પડતો મેલ્યો: 'અમારા ગુલઝારને—અમારા એક જમાઈનેય ન કાઢી લઈ શક્યા મારા પીટયાઓ? ઈ એક એને શું ભારે પડી જાત? જુવાનજોદ્ધ બાપડો. મોટીમોટી ઉમેદે ગયો, ને આટલા મહિના ઓરત છોકરાંની સામે ન જોયું—'

ડોસી અટકી પડ્યાં, પણ સ્ત્રીપરે તાગડો ઉપાડી લીધો: 'સાચું', ડોસી મા, ગુલઝારભાઈ પણ અમે છૂટા પડ્યા ત્યારે એ જ વલોપાત કરતા'તા, બોલે કે અરે ધૂડાભાઈ! પેટછૂટી કહું છું. બાલબચ્ચાંને ટુકડો કાગજ પણ નથી લખ્યો, નથી ખરચી મોકલી, આંઈ મલાયામાં બાજુ અને સારોંગ માથે મોહી પડ્યો, બુંગા રોઝ અને બુંગા ચમેલીની વેણી ઉપર દિલ લટી ગયું. પણ આખરે તો ઘર એ ઘર, નકા કરેલી તે જ સાચી ઓરત.'

'ઈ શું કહ્યું, ભાઈ? કંઈ સમજણ ન પડી.'

'ઈ તો એવો મામલો છે ડોસીમા, કે મલાયાની ઓરતું બહુ દેખાવડી, બહુ રૂપકડી. ચણિયાને ઠેકાણે ઈ જે લૂંગી વીંટે તેને સારોંગ કહે છે; બદન પર કબ્જાની સિસ્ટમ પહેરે તે બાજુ કહેવાય: કાનમાં પહેરે તલીંગાં, પગને કાંડે પહેરે રૂપાના પેરા, ઝરી ભરેલા ખાસોટ માયને ચંપલ પહેરે, માથામાં ગુલાબ ચમેલીની વેણી બાંધે. બોત માયાળુ બાઇઓ.'

ફૂલબાઈના દિલમાં જે સંદેહ સૂતો હતો તે જાગી ઊઠ્યો: એના મનોભાવને સમજતી માએ સ્ત્રીપરને સ્પષ્ટ પૂછ્યું; 'તે, હેં માડી! ત્યાં નકા કરે?'

'ઘણા કરે. જેને પરણે તેને મલાયાવાળિયું ફૂલ જેમ જાળવે. પણ લસ્કરવાળો કંઈ પરણી શકે? ઈ તો પારકે પરદેશ એકલવાયું લાગે, મરવા મારવાના મામલા, ઘડ માથે ટોકી કાયમ ડગમગતી જ રહે, ઘર સાંભરે, આ એમ વળી ક્યાંક કોઈક દિવસે છૂટી ન ય હોય ત્યારે જાય તો માયા લાગે, બાકી કાંઈ નહિ..."

'બાકી કાંઈ નહિ!' એ બોલ હૂરબાઈને શાંતિ પમાડનારા લાગ્યા.

'પણ, ડોસીમા! સ્વીપરે સ્ફોટ કર્યો; 'વાત છુપાવવી નથી. હું ને ગુલઝારભાઈ કોક કોક વાર ભાંગી પડવા જેવા થઈ જાતા. હું એને કહેતો ને એ મને કહેતા, કે જન્નમમાં જાય આપણો દેશ, હાલોને આંઈ આ નાનાં નાનાં કમ્પોંગમાંથી એકાદમાં, નાળિયેરી ને રબરના બગીચામાં મજૂરીએ લાગિયેં, એઈ ને ખજૂરીનાં છાપરાંવાળા એકાદ ખોરડામાં પરણીને બેસી જાયેં! પણ ફોજમાંથી શે છુટાય? ત્યાં તો બંદૂક જ હો ના?'

'સારું, બાપુ! તું હીમખીમ ઘેરે આવ્યો.'

'ગુલઝાર આવી ગયો હવે મા;' ધીરે સાદે રમઝાને કહ્યું.

'કાં બાપુ?'

'જાપાનવાળા કેદીઓને સાચવતા જ નથી. કાપીને ગોસ રાંધી ખાઈ જાય છે.'

'ઇન્સાનનું.'

'હા, ઇન્સાનનું.'

'હેં ભા?' ડોસીએ સ્વીપર પ્રત્યે રાંકડી નજર નોંધી.

'વાતું તો બધિયું ય થાય છે, માડી! પણ માલિક સારાં વાનાં કરશે. હું તો નીકળ્યો ત્યાર વેળાનું હીમખીમ કે'વા આવ્યો છું.'

'એટલેથી ય અમે ઘણાં રાજી છયેં, ભાઇ, ને અમારો અલા રાજી થાશે. લ્યો, ચા આવી ગિયો. પીને પછી જાવ.'

બીજા સૌએ સબડકા બોલાવીને, અને સ્વીપરે કપ-માંથી જ ધીરું ધીરું 'સીપિંગ' કરતે કરતે ચા પીધી. ગોરને ઘેર રહી આવ્યો હતો એટલે જ તો!

મુલાકાતિયા જવા ઊઠ્યા, ભંગીઓએ દુવા દીધી કે 'ઈ તો માડી, માલક મોટો છે, હીમખીમ રાખશે, બોનને હરમત દેજો.'

એ શબ્દોએ હૂરબાઈની હિંમતને ઊલટી ગાળી નાખી. એને ઓઢણાને છેડે આંખો લૂછતી નિહાળીને રમઝાન ચિડાયો.

'રાવછ તે એવી કઈ મહોબતે! રઝળાવીને જનારના મોં માથે તો ખુટ મારવી જોવે.'

હૂરબાઈ એ ન સાંભળી શકી, અંદર ચાલી ગઈ, ને વાડાની ખડકીએથી બહાર નીકળીને પેલા ભંગી લોકોનો રસ્તો આંતરી ઊભી રહી. સંદેશો લઈ આવનાર સ્વીપરને એણે હળવે સ્વરે પૂછ્યું: 'હેં ભાઈ, એણે બીજું કાંઈ કે'વાર્યું છે?'

'બીજું તો શું, બાઈ!' સ્વીપર ઘૂડાભાઇએ નીચું મોં રાખીને જવાબ દીધો: 'બાલબચ્ચાં બહુ યાદ આવે છે એટલું જ કહ્યા કર્યું. અમે ગોરા કમાનિંગ સાબનાં મેમ સાબ ને બાબા સાબ સાથે સવારે ભાગી નીકળ્યા, ને એ પછી ગુલઝાર ભાઇવાળી અમારી આખી ફોજ સાંજે જાપા-નવાલાને સરિન્ડર થવાની હતી.'

'એનું બદન તો નરવું હતું ને, ભાઈ?'

'કાંક લેવાઈ ગયેલ તો ખરા. આડોડાઈ બહુ કર્યા કરે ખરા ને, એટલે એને માથે ખટલા થાય, સજા ભોગવ્યા કરે, કાંઈ ડૂલ બિલ કરે નહિ. દિલ ઉપર ધ્રાશકોજ પડી ગયેલ કે ફસાઈ ગયા! એટલે પછી કામમાં ગલતી થિયા જ કરે.'

'શા માટે?'

'બાલબચ્ચાં યાદ આવ્યા કરે એથી.'

'શી સજા કરે? માર મારે ખરા?'

'પલટનના મામલામાં તો હરેક કિસમની હિંદવેહલાં વીતે બાપા! પણ હવે એ બાતકા કુછ વલોપાત મત કરનાં.'

એમ કહેતો સીપર ચાલ્યો ગયો, હરબાઈ ખડકીની અંદર પાછી પેસીને કમાડ બંધ કરતી હતી. તે જ પળે શેરીમાંથી એક આદમી ખૂણાનો વાંક વળીને નજીક આવી પહોંચ્યો; ને હસીને એણે હરબાઈને પૂછ્યું: 'આંયથી તો નહિ જ દાખલ થવા દેને, હરી?'

સુધરાઈના ઝાંખા દીવાને અજવાળે શરીર ઓળખાય એ પૂર્વે તો અવાજ પિછાનીને હરબાઈ બોલી: 'કાસમ બનેવી! આગલી ખડકીએથી આવો, અને–જુઓ, છોકરાના બાપુના સારા વાવડ છે. એટલેથી સમજી જાજો. નીકર પછી હું જેવી કોઈ ભૂંડી નથી!'

એટલા શબ્દો સાથે એણે પાછલી ખડકીને અંદરથી સાંકળ ચડાવી ને એના અંતરમાંથી ઉદ્ગાર ઊઠ્યો:

'સગા ભાઈને ય મારું એક પેટ ભારે પડે છે, નીકર આટલી ઉતાવળ હોય? આજ આને તો કાલ એને તેડાવ્યા જ કરે છે, બેનને ઝટ ઠેકાણે પાડવા. બેન શું અણુ-હકની શેર જાર બગાડે છે? અરે અલા! પરણ્યો બાપડો કાળા પાણીને પાર બેઠો બેઠો અમારે વાસ્તે હીજરાય છે, ને આંઈ તો કાસમ બનેવી મધરાશી ફેંટે તલપાપડ બની રિયા છે. ઓ અલા! હે અલા!'

વાડામાં ગાયોને કડબના પૂળા નીરવાને મિષે એણે આટલા મનોદ્ગારને માટે સમય મેળવ્યો.

૧૩

માણેકબેન

વિમળાને ઘેર જઈ પોતાના વરના વાશી બની ગયેલા કુશળ ખબર આપવા હૂરબાઈ ઘણા દિવસથી ઇંતેજાર હતી. (એ ખબર વાશી હતા, કારણ કે ચાર–છ મહિના પહેલાંના હતા) પણ ખેતર–વાડીનાં અટપટાં કામોએ એને રોકી રાખી હતી. વાડીમાં ઘઉંને પાણી પવાતાં હતાં, તો છેટે ખેતરમાં મગ–મઠ ઉચકાતા હતા, ત્યાં પાછા તલ ઉમેળાતા હતા, કાલાં વિણાતાં હતાં. પોતાના આનંદની વાતને જાણે કે દાબડીમાં મૂકી દેવી પડી હતી. બહેનનો આ આનંદ રમઝાનને ગમતો નહોતો, સમજતો પણ નહોતો. ગુલઝારને એ કોઈક જાપાની કેદી–છાવણીમાં વગર પોષણે રિબાતો સબડતો અગર તો કે' દાડાનો ઠાર થઈ ગયેલો માનતો હતો. ભાઈની દૃષ્ટિ ચૂકવીને એક દિવસ હૂરબાઈ બહેનપણીને ઘેર ગઈ. છોકરો સાથે હતો.

ઓસરીની કોર પર છોકરાને ઉભાડીને પોતે તો હજુ

ફળિયામાં ઊભી હતી, ત્યાં એણે અંદરના ઓરડામાં એક નવી વ્યક્તિ દીઠી. ભરાવદાર શરીરનો પીઠભાગ જ એટલો વિચિત્ર હતો, કે આ કોઈ સ્ત્રી છે કે પુરુષ તે સમસ્યા થઈ પડે. પણ એ પીઠ પર બહુ લાંબો નહિ કે બહુ ટૂંકો નહિ એવો ચોટલો ઝૂલતો હતો, ને ભુજા સુધીના ખુલ્લા હાથ ઊજળા હતા. હાથની કળાઈઓ ઉપર છૂંદણાંની હાર ને હાર હતી, જે પરથી કોઈક જૂના જમાનાનું માણસ લાગે. સફેદ ખાદીની જાડી સાડી જો અરધો બરડો ઉઘાડો મૂકીને ખભા પર પડી ન હોત તો કોઈ પુરુષ ધોતિયું ઓઢીને ઊભેલો લાગત. કરચલી વળીને જરા ઊંચી ચડી ગયેલ એ સાડીની નીચેથી ચણિયો (તે પણ સફેદ ને જાડો) દેખાતો હતો. પગની પીંડીઓ સહેજ ડોકાતી હતી. પગનાં કાંડાં પર કાંઈ દાગીનો નહોતો, પગની પેશીઓમાં સુકોમળતા નહોતી. હાથને કાંડે ફક્ત અકેકેક પાતળી ચૂડી હતી. કમરે એક હાથ દઈને એ ઊભી ઊભી વિમળાની બાને કહેતી હતી :

'તમે મારો ભરોસો રાખોને, માશી! મને એક વાર એને આંખથી ખેસવવા દો, પછી તમે જુઓ, શું થાય છે.'

પોતાને માશી કહેનાર આ સ્ત્રીને વિમળાનાં બા ઓશિયાળી, રાંકડી ને ઉચાટભરી આંખે કહેતાં હતાં :

'તારા વિના એને બીજું કોઈ ઠેકાણે નહિ લાવી શકે, માંકુ! તારો મને ભરોસો છે. બીજા તો કોઈને ઘેર મોકલું નહિ; પણ તું એનું મન મનવીને ક્યાંક સારું ઠેકાણું ગોતી દે, બે'ન. તું જ મારો ઇષ્ટદેવ. બાકી આ મારાથી નથી ખમાતું. આ કુટુંબીઓના કડવા બોલ રાતદા'ડો મારી છાતી છૂંદી રહ્યા છે.'

'મારો ભરોસો હોય તો ભરો ઘેલીનાં કપડાં.'

'ક્યારે જવું છે?'

'તમે ઘેલીને તૈયાર કરી દ્યો, તો હું પરમ દી પાછી ફરું કે તરત.'

'એને તેં પૂછ્યું છે?'

'એ તો મને સામે ચાલીને કહી રહી છે કે બેન, મને મુંબઈ તેડી જા, કોઈ રીતે મુંબઈ ભેગી કર.'

નૂરબાઈ સમજી ગઈ બહેનપણી ઘેલીને મુંબઈ લઈ જઈ એનું ક્યાંક કામ કરી નાખવાને ઇરાદો આ કોઈ મહેમાન બાઈની સાથે ચર્ચી રહ્યો છે. ઘેલીબે'ન ઘરમાં જણાતી નથી.

બાજુમાં રસોડું હતું ત્યાં પોતે ગઈ. વિમળા રોટલી કરતી હતી. નૂરબાઈ દૂર બેઠી બેઠી વાતો કરવા લાગી; ગુલઝાર જીવતો હોવા વગેરેના ખબર દીધા.

'સારું, બે'ન! ભગવાન તમને હેમખેમ પાછાં ભેટાડે.'

'તમને ય.' નૂરબાઈએ સામી દુવા દીધી.

'અમારું તો કોણ જાણે.'

'કેમ કોણ જાણે?'

'અમારે તો શ્યો સંબંધ ને શું સગપણ?'

'સંબંધ મોહબ્બત ઈ તો મનની વાતું છે.'

'પણ એકના મનની નહિ તો!'

'એકના મનની વાત સામાના મનમાં ઊગ્યા વિના રહે નહિ.'

'એમ ?'

'હા, આનો બાપ અમને જંખી રહ્યો છે ત્યાં કાળે પાણીએ–ઠેઠ મલાયામાં.'

'જે થાય તે ખરું, બાઈ!'

'તમારાં તો ગાંસડાં પોટલાં બંધાય છે ને શું ?'

'હા, થોડા દી મન મોકળું કરી આવું.'

'કોણ છે મેમાન ?'

'મારાં એક મશિયાઈ બે'ન છે.'

'પરણાવી દેવાની પેરવી કરે છે ?'

'ના રે ના, એ તો મારી બાને ફોસલાવવા માટે.'

'જબ્બર લાગે છે.'

'મુંબઈમાં એને બધા જમાદાર કહે છે. બહુ જબ્બર છે.'

'મરદ ઘડતાં ઘડતાં માલિકે અસ્ત્રી ઘડી લાગે છે.'

'તમે એને જોયાં ?'

'વાંસો જોયો.'

'મોઢું જોયું હોત તો ખબર પડત.'

ત્યાં તો એ મરદ, સાધુડી, અને સુભગા સ્ત્રીના મિશ્રણમાંથી બનેલી મહેમાન સ્ત્રી અંદરના ઘરભાગમાંથી રસોડા તરફ, 'લે ઘેલી ! કર તૈયારી.' એમ કહેતી કહેતી આવી. એનું મોઢું હરબાઈએ જોયું. ઘેલી બોન સાચું કહેતી હતી. આ 'જમાદાર' નામે મુંબઈ–મશહૂર સ્ત્રી સાચા

અર્થમાં, સુકોમળ, સોહામણી, બેશક ટાઢ તડકા ને વરસાદમાં ટિપાઈ ટિપાઈ રીઢી બનેલી, પણ અમીરાતનાં ઊંડાં લક્ષણ લળકાવતી એક નરદમ નિર્મળ નારી જ હતી. એણે વિનાસંકોચે પણ હુરબાઈના બાળકને બચકાર્યો, ઊંચે શીકા પરથી એક કેળું ઉતારીને આપ્યું, રસોડામાં ઘસી આવતા બાળકને બીકથી રોકતી હુરબાઈને એણે હસીને કહ્યું: ' બાળકનું કાંઈ નહિ, બે'ન!'

' ના બાપા, અભડાય.' હુરબાઈ હસી.

' કશું ય અભડાતું નથી. શું નાનું કે શું મોટું, કોઈ કોઈથી અભડાય નહિ.'

' કરી મેલ્યું છે ને?'

' એથી જ દાટ વળ્યો છે ને? કર્યું તો કરનારે. કરનારા તો હજારું વરસ પહેલાં હાલ્યા ગયા, ને આપણને એકબીજાનાં ગળાં કાપતાં રાખ્યાં.'

હુરબાઈને પોતાનો ભાઈ રમઝાન યાદ આવ્યો: એ તો કહે છે કે હિંદુ પાણીનો છાંટો ય ન લેવાય, એ કાફરનું પાણી કહેવાય. એ વિચારો કેમ જાણે વાંચી ગઈ હોય એમ આ મહેમાન બાઈ બોલી ઊઠી;

અમે તમને હલકાં ગણ્યાં, તો હવે પાછાં તમે અમને કજાત ઠરાવેલ છે. સ્ટેશને સ્ટેશને ય હિંદુ પાણી ને મુસલમાન પાણી નોખાં નોખાં! અરે હું મુંબઈથી આવી ત્યારે તરસે મરી જતી'તી, એક પણ સ્ટેશને હિંદુ પાણીવાળો ન મળે. મુસલમાન પાણીવાળાને મેં કહ્યું કે ભાઈ લોટો ભરી દે;

ત્યાં તો મારી જોડેનાં બધાં વાણિયાં બામણ ચોંકી જ હાલ્યાં; એ તો ઠીક, પણ મુસલમાન પાણીવાળોયે 'નહિ મળે' કહેતો ચાલ્યો ગયો.

દૂરબાઈને આ નારી પોતાના ગામમાં—એટલે એ પોતાના જન્મારામાં નવી નવાઈની લાગી. એનો ઢીલોઢફ જાડો લેબાસ નખશિખ સફેદ રંગને લીધે કોઈ રાંડીરાંડ ચુસ્ત બામણી હોવાની શંકા કરાવતો હતો; ત્યારે એનું બોલવું કોઈ સુધરેલી વઠેલીના જેવું હતું; નહિતર હિન્દુ ઊઠીને મુસલમાનનું પાણી પીવાની વાત કાં કરે!

'તમે તો મુંબીમાં જ જનમ્યાં ઊછર્યાં લાગો છો!' એણે પૂછી જોયું.

'ના, બહેન.' મહેમાન સ્ત્રીએ એની લાક્ષણિક રીતે, ગળામાં ઘૂઘરો ખખડતો હોય એવા તારથી ખડખડ હસીને જવાબ આપ્યો; આંઈ કાઠિયાવાડના ગામડામાં જ ઠેકાં ભાંગ્યાં છે. અઢારે આલમની હારે પાણી ભર્યાં છે, ને ઊભે વગડે છાણાં વીણ્યાં છે.'

'કિયું ગામ પિયરિયાંનું?'

'અત્યારમાં નરણાં નામ ન લેવાય. ઠીક ગેઆ રૂપો.' એમ કહી, રોટલીનું બટકું મોંમાં મૂકીને પછી કહે કે 'ભગતનું ગામ.'

કાઠિયાવાડમાં કેટલાંક ગામ એવાં છે કે જેઓનું નામ ખાધાપીધા વગર લેવાઈ જાય તો ટાણાસર જમવા ન પમાય, એવી માન્યતા છે. સાયલા ગામને 'ભગતનું ગામ' કહેવાનો ચાલ એટલા કારણે જ પડ્યો છે.

'ઈ તો શહેર વદે.' હુરબાઈએ શહેર વિશેની પોતાની ગામઠી કલ્પના રજૂ કરી.

'પણ મારે તો પિયરની દસ્ય જ બંધ પડી હતી, હું આઠ વરસની હતી ત્યારથી.'

'તયેં પછી?'

'મોસાળમાં ખોપાળે મોટી થઈ.'

'તયેં તો સાસરું સુધરેલ શહેરનું હશે. વર હશે બાલિસ્ટર.'

'સાસરૂં સુધરેલ તો એવું હતું કે...હેં–હેં–હેં. રાતે વરને અરધી ઊંઘ પૂરી થયા પછી તો વઉથી ઓરડે પહોંચાય. એવાં સાત વરસ કાઢયાં.'

ત્રણે જણીઓ એક સામટું હસી પડી.

'પછી?' હુરબાઈથી પુછાઈ તો ગયું, પણ એવી શરમિંદી બની કે મોં આડે પાલવ નાખી દીધો...

'પછી' શું, એ કહું? જોજો હો, કહું છું. હં–હં–હં–' ગળાનો ઘૂઘરો રણઝણ્યો: 'વરની પથારીથી છેટે છેટે એક મેલું ફાટલું ગોદડું પાથરીને પડું તે વહેલું વાય વહાણું!'

'વરને મળવાનું ય નહિ?'

'કોક કોક વાર.'

'કયારે?' એ પ્રશ્ન હુરબાઈના નહિ, પણ વિમળાના હોઠમાંથી પડયો; પડતાં વાર તો વિમળા ઝબકી. એણે જીભ

ક્ચરી, 'નહિ, નહિ, નહિ. હો !' એમ બોલતી એ રોટલી કરતી ઊભી થઈ ગઈ; 'કે'શો નહિ, ભૈશાબ, કે'શો નહિ, મારા સમ, ભૂલ થઈ ગઈ.'

એમ બોલતી એ ત્રણેના હાસ્ય વચ્ચે બહાર નાસવા કરતી હતી, પણ મહેમાન બહેને એને પકડીને રોકી, પછી કહ્યું : 'સાંભળતી જા, જો, કહું કયારે? જ્યારે જ્યારે સાસુએ એમના દીકરાને અધરાત સુધી પાસે બેસાડીને મારા સામટા ગુનાની પારાયણ સંભળાવી હોયને, ત્યારે, તે રાતે.'

'તે દી' શું વઢવેડ કરે?' હરબાઈએ હિંમતથી પ્રશ્નાવલિ ચલાવી.

'ના.'

'તયેં?'

'હેત કરે. હાં–હાં–હાં–હાં–'

'કેવી રીતે?'

'મર રે મર તું, હરકી!' કહેતી વિમળા શરમથી ગોટો વળી ગઈ, અને રોટલીનું ગોળણું પછાડતી પાછળ ફરી ગઈ: એટલે મહેમાન બહેને કહ્યું; 'લે ઘેલી! હવે રાતની વાતનો ખેલ ખલાસ કરી દીધો. હાંઉં? કર તું તારે રોટલી.'

'લે હવે જાને, બાઈ! તારે વાડીનું મોડું થાય છે.'

વિમળાના એ જૂઠા જાકારાના જવાબમાં હરબાઈએ

કહ્યું : 'આજ તો અમારી અગ્યારમી છે, ડાહી ! ને તું તો હવે વનનું પંખેરું, કાલ્ય ઊડી જઈશ. થોડી વાર તો બેસવા દે. આ બેનને પાછી કે'દી મળીશ ? માયા લાગી ગઈ.'

છોકરો માના પગ પાસે ઊંઘી ગયો હતો. એના મોં પરથી ખરેટા ઉખેડતી ઉખેડતી હૂરબાઈ બેસી રહી, ને પછી મહેમાન બહેનનું નામ પૂછ્યું. વિમળાએ કહ્યું :

'માણેક બે'ન.'

'નામ હજી ગામડી જ રાખ્યું છે ને શું ?'

'અરે બાઈ, નાની હતી ત્યારે તો મોસાળમાં માંકુડી કહેતા, ને આજ પાંચ છોકરાંની મા થઈને મોસાળ જઈશ તોય માંકુ કહી બોલાવશે.'

'કેટલાં વરસ થયાં ?' હૂરબાઈ આશ્ચર્ય પામી.

'તમને કેટલાં લાગે છે ?'

'ખબર ક્યાં પડે એવું છે ?'

'આડત્રીસ.'

હૂરબાઈએ પચીસથી વધુ કલ્પ્યાં નહોતાં.

'લે ઘેલી;' માણેક બહેને અભરાઈ ઉપરથી થાળી ઉતારી કહ્યું : 'પીરસ ઝટ. હમણાં ઘોડાગાડીવાળો આવશે. ખેપાળું છે પૂરા સાત ગાઉ.'

'એકલાં જવાના છો ?' હૂરબાઈએ પૂછ્યું.

'હા જ તો.'

'કાઠિયા મલકમાં એકલાં !'

'શો વાંધો છે?'

'મોટા મરદો ય એકલા ન જાય એવું બીકાળું છે ને?'

'મારે શી બીક? હું તો આ બધાં ગામડાંની ભાણેજ ખરી ને?'

'કોઈ દી ગિયાં છો?'

'દર બે સાલ થાય ને જાઉં છું.'

'કોઈ વતાવે નહિ?'

'ના રે! જાણી છું સૌની. બાકી તો જે બીએ તેને જ વતાવે. આપણા રામને તો રાક્ષસનીયે બીક નહિ. ને પાછાં આ લૂગડાં જોઈનેય છેડતાં અચકાય.'

'લૂગડાં?'

'હા, ગાંધીબાપુનાં લૂગડાં.' માણેકબે'ન ખાદીનો નિર્દેશ કરીને કહેતાં હતાં: 'મારગમાં મળે તો બચારા ગાંધીજીની, ને જવાહરલાલની, ને દેશપરદેશની વાતો પૂછે, જેલની વાતો પણ કઢાવે.'

'જેલની?'

'હાસ્તો. કોઈના ભાઈ ભત્રીજા જેલમાં ગયા હોય, એ સૌના સમાચાર પૂછે.'

'તમને?'

'હાસ્તો. ત્રણ વાર જઈ ચૂકી છું. રીઢો ગુનેગાર છું.'

'શી બાબત?'

'ગાંધી બાપુની લડતમાં.'

હૂરબાઈની મનોભૂમિમાં વળી એક નવો જ પ્રદેશ ઊઘડવા લાગ્યો; પ્રશ્નો પૂછી પૂછી એ અટવાતી જતી હતી. એને કાને ખેતરવાડીના એકસૂરીલા જીવનમાં, ગાંધી–સંગ્રામના ભણકારા અફળાયા તો હતા જ, પણ સ્પષ્ટપણે કશું સમજમાં આવ્યું નહોતું. ઉપરાંત એણે રમઝાનભાઈના ભાંગ્યા-તૂટયા ઉદ્‌ગારોમાંથી, અને હમણાં હમણાં તો પોતાની મુસ્લિમ કોમની વસ્તીમાં આછી આછી ચર્ચાતી વાતોમાંથી ગાંધીની લડત પ્રત્યે સૂગ, શંકા તેમજ તિરસ્કારના વાયરા અનુભવ્યા હતા. ગાંધીની લડતમાં તો હિંદુ ઓરતો અને કેટલીક કાફર બની ગયેલી વંઠેલી મુસ્લિમ બાઈઓ ભ્રષ્ટાચારને માર્ગે ચડી ગઈ છે, એવી હવા ચાલી હતી.

એ હવાએ હૂરબાઈને ચૂપ કરી દીધી.

જમી ઊઠીને માણેક બહેને વિમળાને કહ્યું : 'અરે પણ ઘેલી! મારે તો વાસીદામાં સાંભેલું ગયું.'

'કેમ?'

'મેં તો મારી જ વાત કહ્યા કરી, પણ આ બહેનની તો તેં ઓળખાણ જ ન આપી.'

'એના વર લડાઈમાં ગિયા છે.'

'ક્યાં? લશ્કરમાં?'

'હા, મલાયા–સીંગાપૂર. હમણાં જ ખબર આવ્યા કે એને ત્યાં જાપાનવાળાના હાથમાં સોંપી દેવાના હતા.'

'ત્યારે તો બચી ગયા.'

'કેમ ?' હુરબાઈનો ચહેરો ચમકી ઊઠયો.

'રેડિયોમાં અમે સાંભળ્યું હતું.'

રેડિયો શી ચીજ છે એ કશું સમજ્યા વિના હુરબાઈએ પૂછ્યું: 'શું સાંભળ્યું ?'

'કે ત્યાં તો આપણા હિંદી કેદી સિપાઈઓની જુદી ફોજ ગોઠવાઈ છે; તમારા વર એમાં હશે.'

'જાપાનવાળાએ કાંઈ જફા નહિ કરી હોય ?'

'ના; ઘણું કરીને તો નહિ જ.'

'હીમખીમ હશે ?'

'હા.'

હુરબાઈએ આકાશ તરફ જોઈને પછી નેત્રો ધરતી તરફ ઢાળી દીધાં. ઊંઘતા બાળકને શરીરે એનો હાથ ફરવા લાગ્યો. એ વખતે માણેક બહેને એ હાથને પહેલી જ વાર નિહાળી જોયો, કેટલા કાળ પૂર્વે એ હાથ પર મૂકેલી મેંદીની આખરી આછેરી ઝાંય હજુ આંગળીઓના નખ ઉપર રોકાઈ રહી હતી.

એણે દુવા દીધી: 'તમારા મોંમાં સાકર, બોન !'

વધુ વાતનો સમય નહોતો. ટપાવાળાની બૂમ પડી; માણેક બહેન પોતાના એક ચાર વરસના છોકરા સાથે બેસી ગયાં; અને હુરબાઈના કહેવા મુજબ સાચેસાચ જ્યાં એક જોડ ઊજળાં કપડાં પહેરેલા મરદો પણ વગર રક્ષણે મુસાફરી

કરતાં અચકાતા હતા તે પાંચાળના કાઠિયા મુલકની વેરાન —વાટ પર નિર્ભીક માણેક બહેનની ગાડી મજલ કાપવા લાગી. વળતે દિવસે વિમળાના બાપુની વરસી વાળી લેવામાં આવી અને એ પછી મોકળી બનેલી વિધવા ખૂણો મુકાવવા માટે પોતાની ભેંસો સહિત નજીકને ગામડે પોતાને પિયર ગયાં, અને વિમળા માણેક બહેન જોડે મુંબઈની ગાડીમાં બેઠી.

વિમળાને દૂરબાઈએ વળાવતી વેળા એક બાજૂ લઈ જઈને ખાસ ભલામણ કરી હતી કે 'બેન; તારાં બેન બોલ્યા રેડિયાની જે વાત કરતાં હતાં તેનું પૂરેપૂરું સમજીને અને જરૂર જરૂર સંધેસો મેલતી રે'જે; ને એમાં જો આ છોકરાના બાપુને કોઈ વાતે વાવડ પોકાડી શકાય તેવું હોય, તો પોકાડજે કે 'અલ્લા સહુ સારાં વાનાં કરશે; હરમત રાખજે.' ને તું પાછી વે'લી વે'લી વળી આવજે; હું આંઈ સાવ એકલી થઈ પડીશ.'

વધુ કહી ન શકવાથી ને વારંવાર આંખો ભીંજવવાની શરમે મરી જવા જેવું થવાથી, એ ઉતાવળે ઉતાવળે માથે ભાત લઈને વાડીએ ચાલી ગઈ. ત્યાં ઊભાં ઊભાં એણે ઘઉંના ક્યારા વાળતે વાળતે મુંબઈ જતી ગાડીની દરેક બારી સામે જોયા કર્યું.

૧૪

ક. બિલ્ડિંગની ટોચે

મુંબઈની એક ધીકતી બજારવાળા રાજમાર્ગ પર ક. બિલ્ડિંગ ઊભું હતું. એને ત્રણ મજલા હતા. એને નિહાળો એટલે કોઈક અવ્યવસ્થિત અને બેદરકાર અમીર માણસના શરીરનો ખ્યાલ આવે. આવા માણસનાં જાકીટ અને ડગલાનાં, બહાર તેમજ અંદરનાં ખિસ્સામાંથી એકાદની અંદર કાગળ ચિઠ્ઠીઓ પડી હોય, એકાદમાં નોટો ને પરચૂરણ હોય, એકાદમાં ગંધાતો રૂમાલ, તો વળી એકાદમાં દવાની નાનકડી શીશી, ને બીજા એકમાં સિગારેટની ડબી પડી હોય. ક. બિલ્ડિંગ પણ, દેખાવે અને બાંધણીમાં આવું અમીરી હતું. એને દરેક મજલે દુકાનો, ઓફિસો, ગોદામો અને રહેઠાણનાં ઘર સામટાં ખદબદતાં હતાં. છતાં પેલા અમીર ગૃહસ્થના ઉપલા એકાદ ગજવામાં જેમ એકાદ કીમતી ફાઉન્ટનપેન અને ગુલાબ–ફૂલનું બટન શોભી રહ્યું હોય છે, તેવી અદાથી ક. બિલ્ડિંગની ટોચે માણેક બહેનનું પતિગૃહ દીપતું હતું.

વિક્ટોરિયા ગાડીમાંથી વિમળાની સાથે નીચે ઉતરીને

માણેક બહેને ઉપલે માળે નજર કરી. કોઈ ત્યાં ઊભું નહોતું, પણ ફૂલરોપનાં કૂંડાં મલકાઈ રહ્યાં હતાં. મન બોલી ઊઠ્યું: 'ઠીક, મહેરબાન ફૂલઝાડને પાણી તો નાખતા લાગે છે.'

મજૂર કરી દરવાજે દાખલ થતાં જ એક માણસની ને માણેક બહેનની આંખો મળી. દાંત કાઢીને પૂછ્યું: 'કયું, બેઠે હો ને, ભાઈ? બરાબર ચોકી કરતે હો ને?'

માણસ શરમાઈ ગયો: 'ક્યા કરેં, બાઈ! જૈસા હુકમ ઉપરીકા!'

'કરો કરો ચોકી. શેઠ હૈ ને ઉપર?'

'હાં બાઈ, અભી તો હૈ.'

'દૂસરે સબ?'

'સભી ગયે.'

'અચ્છા! અચ્છા! હમેરેકું તો સરકારને મુફત ચોકીદાર દિયા હૈ. આનંદ કરો.'

એટલું કહી, હસતે હસતે દાદર પછી દાદર ચડતાં માણેક બહેને વિમળાને પૂછ્યું: 'કાંઈ સમજી?'

'હા સ્તો!' વિમળા પણ હસી.

'શું?'

'તમારી સરકારમાં આબરૂ!'

'એટલે?'

'પોલીસનું ખાનગી માણસ.'

વિમળાની ગ્રહણશક્તિ સાહજિક હતી. કરાળીમાં એને આવી સી. આઈ. ડી. પોલિસનો અનુભવ નહિ, તેમ છતાં, કેટલાંક માણસ હવાની સાથે જ નવી પરિસ્થિતિની સમજણ શ્વાસમાં પી શકે છે, તે માંહેલી હોઈને વિમળા આ માણસનું રહસ્ય પામી શકી.

માણેકબહેને કહ્યું : 'તું બીતી નહિ!'

'જરાકે નહિ. મજા પડે છે.'

પોતાના બ્લોકમાંના છેલ્લા ખંડમાં પહોંચીને માણેક બહેને ગળાનો હાસ્ય-ઘૂઘરો ખખડાવ્યો : 'લ્યો! આંહી તો મે'રબાન એનો એ જ ધંધો લઈ બેઠા છો!'

પતિને એ 'મે'રબાન' શબ્દે સંબોધતી. 'મે'રબાન' તો બેઠા બેઠા રેડિયોની ચાવી ફેરવ્યા જ કરતા હતા.

'રહે તો!' મે'રબાને ઊંચે જોયા વગર જ કહ્યું : 'એક નવું સ્ટેશન પકડાય છે.'

ચાવીને ધીરે ધીરે ફેરવતો એ મે'રબાન રેડિયોના કાંટાને અમુક એક ઠેકાણે ઠેરવવા મથતો રહ્યો. 'આ મિડિયમ વેવ પર ૨૨ મા મીટર પર એક નવું જ સ્ટેશન પકડાય છે...... રહે તો!'

'તમ તમારે નવાં સ્ટેશન પકડજો, પણ કો'તો ખરા અમારો તાર શું નથી મળ્યો?' એમ કહી પતિનો કાન ઝાલ્યો.

'મળ્યો છે;' ચાવી ઘુમરડતે ઘુમરડતે મે'રબાને મહેરબાની કરી.

'તો પછી મોટર કેમ ન મોકલી ?'

'નહોતી.'

'કેમ ?'

'ભાઈલાલને જો'તીતી, એના સગાને કોઈકને મળવા જવા.'

'ઠીક ! ઇ યે ઠીક ! માંડ જતે જન્મારે મોટર પામ્યા. તે પણ આપણા માટે નહિ—મેમાનોને માટે, હં–હં–હં–હં–'

ખૂબી જ આ હતી. કે જે શબ્દો બીજાં માણસો શોષ ને કંટાળાની લાગણીથી બોલતાં હોય છે, તે જ શબ્દોને આ સ્ત્રીએ પોતાના કંઠ-ઘૂઘરાની અંદર કાંકરાની પેઠે રમાડ્યા. પણ પતિએ તો રેડિયોનો કાંટો ફેરવતે ફેરવતે 'રહે તો લગીર ! રહે તો જરા !' એમ કહ્યા કર્યું. માણેકબહેન વરનો કાન આમળીને પછી ચાલ્યાં—

'ચાલો ભાઈ ! મોટર ઘેર આવી પણ એ આપણા પ્રારબ્ધની નહિ હોય, મેમાનના ભાગ્યની હશે. અરે પણ આ બાથરૂમમાં ગાંસડો લૂગડાં કેમ પડયાં છે ?'

'તમારે માટે રાહ જુએ છે.' રેડિયો પરથી જ મે'રબાને ટહુકો કર્યો

'કેમ, રામો નથી ?'

'ના, ચાલ્યો ગયો રત્નાગિરિ.'

'ક્યારે ?'

'પરમદિવસે.'

'પરમદિવસનાં પડયાં છે લૂગડાં ? બધાયનાં ? કોઈએ પોતાનું ધોતિયું પણ નિચોવ્યું નહિ ?'

'ના, તમારી તો કાલે વાટ હતી ખરી ને ?'

'વા...આ...આ...રુ ! ઘણી સારી વાત ! ચાલ બે'ન ઘેલી, પ્રથમ તો આ ધરણ ઘરમાંથી કાઢવા દે.'

બેઉ જણીઓ કપડાં ધોવા બેઠી. એ ધોણ ચિત્રવિચિત્ર હતી. મલમલ, રેશમ અને ખાદી; સફેદ લેંઘા, ખાખી ચડ્ડીઓ, બારીક અને ધડકી જેવાં જાડી ધોતીઓ : સાડીઓ ને ચણિયા પણ હતા. આ પોશાક પહેરનારાં આઠ–દશ માનવીઓની કલ્પના કરવી એ પણ એક તમાશો જોવા બરોબર હતું.

'ત્યારે હું જાઉં છું કારખાને,' કહેતા મેરખાન સજ્જ થઈને નીકળ્યા; ને ધોતી પત્નીને જણાવ્યું : 'કાલે કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક માટે તમારી ટિકિટ આવી ગઈ છે.'

'અને તમારી ?'

'હું નથી આવવાનો.'

'કેમ ?'

'હું ક્યાં કોંગ્રેસનો અનુયાયી છું ? રાજકારણમાં આપણા રામને અંધારું ઘબ !'

'હં–અં—સીધા કો'ને, સરકારના ઑર્ડર મેળવવામાં આબરૂ આડે આવે છે ! બેવડે દોરે સુખ છે.'

'એવું કંઈ નહિ. તમારી ધોળી ટોપીને તો એ બાબતનું

'પત્યું. ચાલો, બાથરૂમ તો ગાવાની જગ્યા છે, રાજકારણ ચર્ચવાની નહિ. પણ આંહી જરા ડોકાતા તો જાવ! આ એક વધુ મે'માનને તેડતી આવી છું.'

'કોણ છે વળી?' એમ કહેતા 'મે'રબાન' અંદર દૃષ્ટિ કરતા ઊભા. વિમળાને માણેકબહેને કહ્યું: 'મોં તો બતાવ તારા બનેવીને!' બંને એક બીજા સામે જોઈ રહ્યાં. જોયાં હશે વર્ષો પૂર્વે. સ્મરણ નહિવત્ હતું. પાતળી ઊંચી કાઠીના બનેવી મનોહરલાલને અકાળે બેઉ લમણાં પર ધોળાં આવી ગયાં હતાં. ચહેરો અક્કડ હતો. અને તિક્ષ્ણ આંખોમાં આછો મલકાટ એટલો તો ગુપ્ત હતો, કે કોઈકને જ એ જોવા મળે. માણેકબહેને બહાર આવીને બારણાં સુધી જઈ માસિયાઈ બહેનની પિછાન દીધી અને અહીં લઈ આવવાનું પ્રયોજન કહ્યું, મનોહરલાલે ટકોર કરી; આ ઘરની અંદર તો કૈંક આવે છે ને જાય છે. છોકરી બાપડી ભોળી લાગે છે. એટલા પૂરતો તારે માથે બોજો થયો, બાકી તો સારું કર્યું. અને જો, રસોયો પણ આજથી કદાચ ન આવે, સવારે છણકો કરીને ગયો છે અને મેં તો હવે ગૃહરાણીને બધો ચાર્જ હેમકુશળ સોંપી દીધો છે.'

'વા...આ...આ...રુ, મે'રબાન! એમ કો'ને ચોખ્ખું કે વીશ જણનું ભઠિયારું સાંઝે કરી રાખજે!'

'ફરેફરે ફેર છે ના! આને કાંઈ, સાચું છે છતાં ય, બાપની બૈરી કહીને બોલાવાય છે?'

'અરે તમારી ખૂબી!' કહેતાં માણેકબહેન વિદાય

થતા વરને ચોંટિયો ખણવા ગયાં, ત્યાં તો 'એ બધી રાતે વાત,' એમ કહેતો મનોહરલાલ, જે ચાલાકીથી સીડી પર સરકી ગયો, તે ચાલાકી એનામાં આજે તો શું પણ જન્મારે ય કદી હોઈ શકે નહિ, એવું સોગંદ પર કહેવા એના નજીકના સ્નેહીઓ પણ છાતી ઠોકીને બહાર પડ્યા હોત. કારણ કે એ ચાલાકીનું લીલાસ્થાન વરવહુ બેઉ જણાંની ત્રિશંભ-પળોમાં જ હતું.

જેમ જેમ સાંઝ પડ્યા પછીનો સમય અંધારું ઘૂંટતો ગયો તેમ તેમ વિમળાએ માણેકબહેનના ઘરના દાદર પર અને દ્વાર પર નાનાં મોટાં ઘમસાણ ચાલુ થતાં સાંભળ્યાં. દાદરના પથ્થરો પર તડાક તડાક બોલતાં ચંપલો ને પહાણી સેંડલો પછડાતાં ઘસાતાં આવે છે; અને જોશભેર હસવાના તથા ઉગ્ર રોષના ઉશ્કેરાટભર્યા સામસામા અવાજો. બારણાં સાથે અફળાટ કરે છે.

એક કહે છે; 'નહિ, જવાહરના ભેજામાં ભૂસું ભર્યું છે. આઈડિયોલોજી...'

બીજો બોલે છે; 'મોસ્કોના પઢાવ્યા તમે તો પોપટ છો પોપટ.'

ત્રીજો: 'પંદર દા'ડામાં દેશભરમાં કૉન્ફ્લેગ્રેશન (દાવાનલ) સમજજો.'

ચોથો: 'આ વખતે તો ફાઈટ ટુ ધ ફિનિશ!'

પહેલો: 'કંઈ નથી થવાનું. આઇડિયોલોજી...'

ત્રીજો : 'આઇડિયોલોજીની મોંપાટ શું લો છો, યાર? શું વલ્લભભાઇને આઇડિયોલોજી નથી એમ કહેવું છે તમારું?'

પહેલો : ઓફ કોર્સ (અલબત્ત) એમ જ.'

ત્રીજો : 'આ સામ્યવાદીઓને તો મારી મારીને બોલતાં બંધ કરવા જોઈએ.'

પાંચમો, 'ધૅટ્સ ઈટ! ધૅટ ઈઝ આવર ટ્રાયમ્ફ (વાહવાહ! એ જ અમારો વિજય!) તમારા ઉશ્કેરાટથી જ અમને જીત મળે છે.'

ત્રીજો : 'હવે બેસો બેસો! હું તો કંઈ નથી ઉશ્કેરાયો.'

આમ આ હા વા ને ધ્રાબડિયો આસ્તેકદમ મુલાકાસ્તે-કદમ મનોહરલાલ–માણેકબહેનના ઘરમાં દાખલ થયાં અને એમાંના બેત્રણ જણાએ સીધા રસોડામાં પેસી માણેકબહેન પૂરીઓ તળતાં હતાં તેમાંથી અકેકે ઉપાડતે ઉપાડતે માણેક બહેનના સમાચાર પૂછવા માંડયા.

'અહો! કાઠિયાવાડ આવ્યું કે પાછું? આ વખતે કોઈ ડેકોઇટ કે રોબર–કોઈ બહારવટિયો લૂંટારો મળેલો ખરો કે, માણેકબે'ન?'

'એ બધી વાતો હું તમને બધાને કહું, ખૂબ સાંભળવા જેવી છે, પણ પ્રથમ તો તમે અકેકે પૂરી ઉપાડી લઈને રસોડાની બહાર નીકળો.'

માણેકબહેન આ કહેતાં હતાં ત્યારે એ મિત્રમંડળની નજર વિમળા પર પડી. વધુ એક શબ્દ બોલ્યા વગર એઓ પોતાનાં ટોળટીખળ ચૂપ રાખીને બેઠકના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

વિમળાનું જિગર મજબૂત હતું એ વાત સાચી, પણ એક ગૃહસ્થીના ઘરમાં બહારના માણસો કાયમી વાસો કરતા હોય, વહેલા મોડા રાતે ત્યારે બહારથી આવી જમવાનું કે સૂવાનું પામી શકતા હોય, વાતોનાં સાદાં ટોળટપ્પાં મારી શકતા હોય તેમ જ દેશના સળગતા જાહેર પ્રશ્નો પર હળવી ભારે ચર્ચા કરી શકતા હોય, માણેકબહેન અને એના પતિ મનોહરલાલ આ સઘળી બાબતોમાં શામેલ રહેતાં હોય, ગંભીર વાતોમાંથી એકાએક ગંજીપો લઈ સૌની જોડે આ દંપતી બ્રીજ બ્રિજ રમવા પણ બેસી જતાં હોય; એ સઘળી લીલાએ વિમળાને ઠીક ઠીક અકળાવી, વિસ્મિત બનાવી, અને ભયભીત સુદ્ધાં કરી.

પહેલી જ રાત હતી—પંદરેક દિવસની ગેરહાજરી પછીનું પતિ-પત્નીનું મળવું થયું હતું, તેમ છતાં સૌની સંગાથે બેઠાં બેઠાં અધરાતનો સુમાર થયો. પછી બે પાંચ ગયા, ત્રણ ચાર રહ્યા. માણેકબહેને સૌની પથારીઓની વેતરણ કરવા માંડી. એમની ચતુરાઈ આજે તો પોતાના શયનખંડને સલામત રાખવાની હતી. મનોહરલાલ હિંદુસ્તાનની અંદરની રેડિયો-કાર્યક્રમો ખલાસ કરીને—મુંબઈ, દિલ્હી, લખનૌ, કલકત્તા, વગેરે બધાં સ્ટેશન પતાવી નાખીને પછી અલક-મલકનાં સ્ટેશનો પર કાંટો ફેરવતા હતા; તરેહ તરેહની જબાનો સાંભળતા હતા. છેલ્લે પહોળું બગાસું ખાઈને માણેકબહેને પતિને કહ્યું કે 'હવે તો બચાડા રેડિયાનો જીવ લેતા બેઠા! ઊઠો; ઊંઘ લાગણી છે મને તો.'

'આ સગાર-સગાર સાઈગોનને સાંભળીયે. જુઓ, કોઈ કેપ્ટન મોહનસિંગ બોલે છે.'

એમ કહેતા મનોહરલાલ એકાગ્ર બન્યા. ઘરમાં હાજર હતાં તે સર્વ હાજર થઈ જઈને એક કાને સાંભળતાં ઊભાં. સિયામ દેશના પાટનગર સાઈગોનમાંથી શુદ્ધ હિંદી સ્વરોની ધારા વહેતી હતી. મરદાઈના મરોડો વડે શોભતા શબ્દ કોઈ રણબંકડા હિન્દીવાનના હોઠ પરથી ટપકતા હતા:—

'પ્યારા દેશબાંધવો, અમારી ફિકર કરશો નહિ. અમને હિન્દીવાન સૈનિકોને જાપાનને હાથે જબ્બે થવા સોંપી દઈને અંગરેજ ઠંડે કલેજે ચાલ્યા ગયા છે. પણ અમે આઝાદ હિન્દ રાજની સ્થાપના વિચારી છે. જુઓ સાંભળો, આ આઝાદ ફોજ જુવાનો અહીંયાં બોલે છે. પોતાનાં માત◦ પિતાને ખુશખબર કહેવરાવે છે.

પછી કોઈ કોઈ બુલંદ ઘેરા પ્રૌઢ અવાજ, એ પછી કોઈક જખ્મી જનનો કંઠ, અને એ પછી કોઈક યુવાનીના પ્રવેશ-દ્વારે ઊભેલા છોકરાની તરડાતી ભરડાતી જબાન અનુક્રમે બોલી ઊઠી: ફલાણો પ્રાંત, ફલાણો જિલ્લો, ફલાણો તાલુકો, એમાં અમુક શહેર, ને એ શહેરની પાસે આવેલા અમુક ગામડાનો હું રહીશ: બાપનું અમુક નામ: એને કહેજો કોઈક, કે હું અમુક નામઠામનો, અમુક પલટનમાંનો, માણસ ખુશમઝામાં છું દેશની આઝાદી મેળવવા હું લડનાર છું. મારી ફિકર કરશો નહિ. મારી બહેનને બોલાવશો, મારી માને મારા પ્રણામ પહોંચાડશો અને તમે સૌ પણ ત્યાંથી અંગરેજોને હાંકી કાઢજો......'

વગેરે વગેરે ઓળખાણ આપીને આપતા આ દેશાવરી સંદેશા સ્તબ્ધ હૃદયે સૌ સાંભળતાં હતાં, તેમાં વિમળા પણ

અદ્ધર શ્વાસે બેઠી હતી. એને થતું હતું કે હજુ કંઈક નવું માણસ એ રેડિયો પર નીકળશે, જેનું નામ ઠામ ને ગામ જાણીતું છે. પણ એ પોતાનો સંદેશો કોને પહોંચાડવાનું કહેશે? કોનું નામ લેશે? આ દસ બાર માણસોની વચ્ચે વીંટાયલું જ્યોતિર્મય યંત્ર શું એકાદ કોઈક દિવસ પણ નહિ બોલી ઊઠે, કે 'કેશાળી ગામમાં એક વિમળા નામની કન્યાને......'

પણ હવે તો રેડિયો પર 'વંદે માતરમ્' ગવાતું સંભળાયું. સ્ત્રીઓ પુરુષોનો કોઈ મોટો સમૂહ મળીને દરિયા-પારથી ગાતો હતો. અને એ ગાનની સન્મુખ પેલા, સાંજથી લઈ અધરાત સુધી ચર્ચાદલીલોના અવિરત બડબડાટ કરનાર પાંચ છ જણા મંત્ર–મુગ્ધ હૃદયે, નિમીલિત નયને, પૂજ્ય-ભાવપ્રેરિત ચહેરે પ્રાર્થના ભરપુર ઊભા હતા. અજાણી વિમળાને પણ વધારે સ્પષ્ટીકરણ વગર જ સમજાઈ ગયું હતું, કે દુનિયાના બેઉ ગોળાર્ધોમાં ચાલી રહેલી માનવી–માનવીની કાપાકાપીની વચ્ચે, પ્રલયના ઝંઝાગ્નિની વચ્ચે, આ કોઈક ગર્વભર્યા ખુવાર દેશવાસીઓ ગાતાં હતાં—જે ગાન તેઓ ગાતાં હતાં તે ગાન વિમળાએ પણ પોતાના ગામની કન્યાશાળાના મેળાવડામાં અન્ય સખીઓની જોડે ગાયું હતું. પણ આવું તો કદાપી નહોતું સ્પર્શ્યું. આટલી બધી ઉષ્મા, ઉલ્લાસ ને ઉજાસ શું એકના એક જ શબ્દ–ઝૂમખામાં અગોચર અને અણસુણ્યાં પડયાં હતાં!

વિમળા, કે જેણે પ્રાર્થના કદી કરી નહોતી, તે વિમળા શૂન્યને પ્રાણમંદિરે પહેલી જ વાર નમી રહી.

બધાં પોતપોતાને ઠેકાણે સૂવા ગયાં, અને માણેકબ્હેન પોતાનો, નાનાં છોકરાંને ને પતિનો સૂવાનો એ અલાહેદો ઓરડો બંધ કરતાં હતાં તે જ ટાણે દરવાજે ટકોરી વાગી.

અંદર આવનાર હતાં એનાં દેર–દેરાણી.

‘ઓહો ! અત્યારે ? ક્યાંથી ? માટુંગાથી ?’

‘ના, ના, એ તો બપોરે એક મિત્રને ત્યાં આવેલાં, મોડું થઈ ગયું, થયું કે હવે રાત જ રહી જઈએ.’

બહાર પરામાં રહેતાં દેર–દેરાણીને આવી બેજવાબદાર વિશ્વાસવૃત્તિને માટે કશું જ કહ્યા વગર ભોજાઈએ ઘરમાં લીધાં. જગ્યા તો હવે કોઈ બીજી રહી નહોતી. પોતે, દેરાણીની સાથે જ્યાં વિમળા હતી, તે મોટાં છોકરાંવાળા ખંડમાં પથારી કરી, અને દેરને એના મોટાભાઈ સાથે પોતાના સૂવાના ખંડમાં સુવરાવ્યો.

સાઈગોન રેડિયોના શબ્દ—ભણકાર સૂર–ભણકાર વિમળાને અંતરદ્વારેથી મોડી રાતે પણ શમ્યા નહોતા. પોતાને આ થોડા કલાકોની અંદર જીવનના ઘરમૂળમાંથી કશોક ફેરફાર થયો જણાતો હતો. આ ઘરની ગૃહિણી માણેકબાઈ, ગૃહપતિ મનોહરલાલ, આ બહારથી આવનારા ચિત્રવિચિત્ર અને ભેદી સૃષ્ટિના કોઈક આગંતુકો, અને એ બહારવાળાઓની ખિદમત આડે જેમને ઘરમાં પોતાનો અલાયદો રમત–ઓરડો પણ નહોતો મળી શકતો તે ત્રણચાર નાનાં બાળકોનું મૌનભર્યું જીવન, બધું જ રહસ્યમય હતું. ને સૌથી વિશેષ વિસ્મયકારી તો વિમળાને માટે આ હતું કે પેલા

પાંચછ ચર્ચાખોર આગંતુકો એકબીજાની વિરોધી વિચાર–દુનિયાના પ્રાણીઓ હોવા છતાં તે રાત્રિ–પહોરે એકબીજાની નજીક નિરાંતે ઊંઘતા હતા. એમાં એક એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો, બીજો રૉયલ ઇન્ડિયન નેવીમાં જવા માટે ભણતો હતો, ત્રીજો ચારેક મહિનાથી મુંબઈમાં રહ્યો રહ્યો કાઠિયાવાડમાંની પોતાની એક હરિજન સંસ્થાને માટે ફાળો કરતો હતો, અને હજુ એ સંસ્થાને સંભાળવા પાછો પહોંચતાં પહોંચતાં બેએક મહિના કાઢી નાખશે એમ મનોહરલાલનું માનવું હતું ચોથો મૂળ તો આસામનો વતની, મુંબઈમાં આવેલો અનાથ અવસ્થામાં, ઊછરેલ કોઈ બાવાની જોડે મંદિરમાં, ભણેલો એક વેશ્યાને ઘેર રહી, ભણીને નિશાળમાં માસ્તર થયો હતો, ભણતર ભણાતે ભણાવતે કોઈક એકાદ ગુજરાતી કન્યાને પરણી લેવાના કોડ સેવતો હતો, એ કોડને પૂરનાર કોઈ ન મળ્યું એટલે કોંગ્રેસ–હાઉસમાં વગરવેતને સેવા આપતો હતો. એ સેવાની કદરરૂપે અને કાયમીપણાને ખાતર કોઈક આગેવાને એની જોગવાઈનો ભાર માણેકબહેન પર નાખ્યો હતો. કોંગ્રેસના ખડા સૈનિક તરીકે એનું કામ લડત થાય ત્યારે જેલમાં જવાનું હતું, અને શાંતિકાળ દરમ્યાન સિગારેટો પીતાં પીતાં એક આગેવાનની વાતો બીજા આગેવાનને ઘેર જઈ મીઠું–મરચું ભભરાવીને કહેવાનું હતું ચોર–લૂંટારાને પણ ખાનદાનીના નિયમો હોય છે, તેમ આ માણસના સંબંધમાં પણ માણેકબહેનને માતૃતુલ્ય ગણવાની અને એમના ઘરની એક પણ સારી માઠી વાત બીજે કોઈ સ્થળે ન કરવાની ડાકુ–નીતિ હતી. પાંચમા એક ભાઈ, એલ.એલ. બી. થઈને બે વરસ નોકરી કર્યા પછી

પાછા ફિલસૂફીના વિષયમાં એમ. એ.નું કરી લેનાર, અને એમ. એ. તરીકે પોણાબે વર્ષ શાળા ભણાવ્યા પછી પાછા ગણિતમાં એમ. એ. થવાનો મનોરથ લઈ બેસનાર અલગારી હતા.

આનાઓને મુંબઈમાં મુખ્ય જરૂર રહી રહેવા અને એ ટંકનું પેટિયું મેળવી લેવાની હતી. માણેકબહેનનું ઘર એમને એ પૂરું પાડતું હતું. બદલામાં એઓ કશો કૃતજ્ઞતાનો ભાવ પણ નહોતા સેવતા, કશાઈ સંકોડાઈને પણ નહોતા રહેતા, તેમ બીજી બાજૂ આ પોતાનું ઘર જ છે એવો સહજ ભાવ સેવતા હતા.

એક વાર, વિમળાના આવ્યા બાદ ત્રણેક દહાડે કોંગ્રેસ મહાસમિતિની ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ૮ મી તારીખની બેઠક પર ગુજરાતમાંથી બેએક પ્રતિનિધિ આવ્યા હતા. તેમનો ઉતારો પણ માણેકબહેનને ત્યાં હતો. એમણે અગાઉ અનેકવાર આવેલ એ વખતની માફક આ વેળાએ પણ ઘરમાં પડેલાં આ બહારવાળાંઓનાં બિછાનાંની અવ્યવસ્થિતતા ટાળવા માટે માણેકબહેનને મથતાં જોઈ જોઈને, પ્રભાતે ચા પીતાં પીતાં કહ્યું : 'આ તે કંઈ ઘર છે ? આ તો ધર્મ-શાળા છે, ધર્મશાળા !'

કહેતા કહેતા એ કહેનાર હસ્યા. માણેકબહેનની આંખ એ સાંભળી એકાએક બદલી ગઈ. કહેનાર તરફ ફરીને એણે પૂછ્યું: 'શું બોલ્યા......ભાઈ? ફરી કહો તો ! હેં ! આ ધર્મશાળા છે ? ધર્મશાળા છે મારું ઘર ?'

કહેનારના ચહેરા પરથી રુધિર સુકાઇ ગયું. એમનો ગર્ભિત હેતુ તો માણેકબહેનની દયા ખાવાનો હતો. પણ એ દયા ખાવા જતાં એમના પોતાના મનમાં પડેલી એક માન્યતા બહાર ડોકાઈ પડી કે આંહ્ય આ ઘરમાં તો કોઈ પણ માણસ ધામા નાખી શકે છે; કોઈ ના પાડનાર નથી!

માણેકબહેને એ દિવસે આ ભાઈને જમવાનું તો રોજના કરતાં ય અધિક ચીવટથી પીરસ્યું, પણ રોજીંદું રોનકીપણું માણેકબહેનના પીરસવા જમવામાંથી ઊડી ગયું હતું. એમણે પોતાના ગાંભીર્યનો વધુ કશો ઊહાપોહ કર્યો નહિ. બીજા કોઈની મગદૂર નહોતી—મનોહરલાલની પણ નહિ!—કે એમને આ વાત પર ટાઢાં પાડી શકે. મન એનું માંહીં બેઠું બેઠું બોલતું હતું કે અહીં આ બધાને રહેવા ઊતરવા દઉં છું અને એમની વિચિત્રતા તેમજ બેદરકારી વગેરે બધું ચલાવી લઉં છું, એ તો એમને ઘરનાં બાળકો જેવાં જાણીને. એઓ પણ છો આ વિચિત્ર આદતો ને સંસ્કારો રાખીને રહે—પણ એઓને આટલું ભાન હોવું જોઈએ, કે પોતે ઘરના જન થઈને રહે છે માટે આ લાલન પામી રહેલ છે, ધર્મશાળા સમજીને અહીં પડવાનો કોઈને જ અધિકાર નથી.

કદી ન રડનાર માણેકબહેનની આંખો તે આખો દિવસ સુકાઈ નહિ; અને પેલા 'ધર્મશાળા' કહી ટીખળ કરનાર ભાઈ ફરી ઘેર ડોકાયા નહિ.

આમ આ ઘરની અંદર બનતા નાના મોટા બનાવોની ઝીણી ઝીણી અસરોમાં વિમળા રંગાયે જતી હતી. દિનભરમાં એનો સૌથી વધુ રસભર્યો સમય સાંઝરે. બપોરે કે વહેલી

સવારે મનોહરલાલ જ્યારે રેડયોનો કાંટો ઘુમરડતા બેસતા એ જ હતો. પોતે બાજુના ખંડમાં બારણા આડે લપાઈને બેઠી બેઠી કાન માંડતી. એમ પણ થતું કે દિવસે જ્યારે કોઈ ઘરમાં ન હોય ત્યારે, કદાચ છે તે સાઈગોન રેડિયો પર કોઈક જો પેલા, પોતે જેને માટે ઉત્સુક હતી તે સમાચાર બોલી નાખશે, તો શું થશે! અને બીજો પ્રશ્ન એને આ પણ થતો, કે જો સાઇગોન રેડિયો પરથી બોલતા સંદેશા અહીં મળી શકતા હોય, તો પછી આ માણેકબહેનના રેડિયો પર હું જો બોલું, કે 'ભાઈ! કાઠિયાવાડના ફલાણા ફલાણા ગામના મૂળ રહેવાશી અને રિસાઇને મલાયા–સીંગાપોર ચાલ્યા ગયેલા એક સુમનચંદ્ર નામે વેપારી લાઈનના માણસને આટલા ખબર દેશો?' તો ત્યાં સાઈગોન રેડિયો પર કોઈક ને કોઈક તો સાંભળશે જ; અને સાંભળશે તો સીંગાપુર મલાયામાં સમચાર પણ દેશેસ્તો.

આવી ગેરસમજણથી એણે ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટની તા. ૮મીના બપોરે એકાંતે માણેકબહેનની ગેરહાજરીમાં રેડિયોની સ્વિચ ઉઘાડી, ધીરે ધીરે એના કાચ પાછળ જલતી જ્યોતને સંબોધી કહ્યું પણ ખરું, કે 'કોણ છે ત્યાં? કોઈ છે? મારે સાઈગોન રેડિયોવાળાને સંદેશો કહેવો છે!'

ખડખડાટ એની પાછળ કોઈક હસી પડ્યું. બાપડી હાંફળી–ફાંફળી ઊભી થઈ ગઈ, હસનારાં માણેકબહેનનાં નિશાળેથી ઘેર આવેલાં છોકરાં હતાં. એમાંની મોટી છોકરીએ કહ્યું: 'માસી! શું કરતાં હતાં? સાઈગોન કોને સંદેશો કહેતાં હતાં? એમ કંઈ આ રેડિયો–સેટમાંથી કોઈ સાંભળ્યા

શકે ? એ તો એના બ્રોડકાસ્ટિંગના સ્ટેશને જવું પડે–પણ ત્યાં તમને કોઈ બોલવા ન દે, એક હજાર શું એક લાખ રૂપિયા આપો તોપણ નહિ, હાં કે માશી ? ત્યાં સાઈગોનમાં તમારું કોઈ છે, માસી ? કોઈ રહી ગયું છે ? એને શું સ્ટીમર નહોતી મળી ? પણ તો તો હવે એ ક્યાંથી રહ્યું હોય ? એને તો મારી જ નાખ્યા હોય. '

મુંબઈ શહેરનાં છોકરાંને માટે આ બાબતની સમજ સહજ હતી. કાચની પૂતળી સરખી પારદર્શક પ્રકૃતિની એ છોકરીના છેલ્લા શબ્દ વિમળાની કલ્પનાશક્તિને ઢંઢોળી ગયા. એણે જવાબ દીધો : ' અરે એ તો હું અમસ્થી લહેર કરતી હતી. એ તો હું પણ જાણું જ ને કે આમાંથી તે કંઈ કોઈને સંભળાવી શકાય ? '

અધરાત વીતી ગયા બાદ મોટર ગાડી આવી અને એમાંથી ઊતરેલાં માણેકબ્હેનને છેક દાદર પરથી બેફાબૂ થનગનાટ કરતાં આવેલાં દેખી પતિએ પૂછ્યું : ' કાં, શું સમાચાર છે ? બેઠક પૂરી થઈ ગઈ ? ' એનો પ્રશ્ન ગોવાળિયા તળાવમાં ભરાયેલી કોંગ્રેસ મહાસમિતિ વિશેનો હતો.

' પૂરી થઈ શું, બાપુએ તો કમાલ કરી, ' માણેકબ્હેને પાણીનો ગ્લાસ લઈ કંઠ–સૂત્રો રમતો મૂક્યો : ' કરેંગે. મરેંગેનું આખરીનામું આપ્યું. હવે સરકારનાં મોતિયાં મર્યાં જાણજો.'

' હં–હં—'

' કેમ તમે કંઈ વાત કહેતા નથી ? '

'મને તો માઠું થનારું લાગે છે.'

'એટલે શું? સરકાર પકડી લેશે બધાંને?'

'મને એમ જ લાગે છે.' બોલતાં બોલતાં પતિ હાથનાં આંગળાં ચોળતા હતા. એમણે આગળ વાત ચલાવી: 'ગાંધીજીએ ભલેને હૈયાં હલમલાવી નાખે એવું છેલ્લું ભાષણ કર્યું, વાઇસરૉયને મિત્ર કહ્યા, મળવા દેવાની માગણી કરી, મળ્યા પહેલાં મારે તો કંઈ લડત ઉપાડવી જ નથી, એવું એવું મીઠું મધ જેવું ભલેને કહ્યું. પણ સરકાર હવે સમય આપે એમ મને તો નથી લાગતું.'

'તો તો લડત ઊપડશે.'

'ઊપડશે તે તો ઠીક—પણ એમાં શું બન્યું હશે!'

'કેમ?'

'કોઈને કશી ખબર નથી, કશી દોરવણી નથી, બધાં જ ધાંધિયાં છે.'

પત્નીએ કહ્યું: 'અરે વાત શી કરો છો? અત્યારે તે સરકાર શું મૂરખી છે કે આ દેશને છંછેડે? જાપાન માર માર કરતું આવે છે એનો તો વિચાર કરો ને?'

'શું વિચાર કરે?'

'કેમ, શું વિચાર કરે? આખો દેશ સળગી ઊઠયા વિના રહેવાનો છે શું? મિલો કારખાનાંને તાળાં દેવાય, ટ્રેનો, તાર, ટપાલના વ્યવહાર તૂટી પડે, એ ઉપરાંત આજે તો લશ્કરને વિફરી જતાં વાર નથી લાગવાની.'

પત્નીના દોરેલા આ ચિત્ર ઉપર શાહીનો ખડિયો ઊંધો વાળી દેતો હોય એવી દર્દભરી હાંસી સાથે પતિએ કહ્યું : ' આ બધી તો તમારી ધોળી ટોપીની હુશિયારીજ છે ! '

' નહિ, દરેક માણસ બોલે છે. અને અમે તો દેશના મોટા મોટાઓ પાસેથી જ સાંભળ્યું છે કે, જવાહર પાસે તો મોટા લશ્કરી માણસો આવીને કહી પણ ગયા. '

' શું કહી ગયા ? '

' કે લડત જગાડો, એટલે અમે ઝંપલાવવા તૈયાર જ છિયે. '

' હા, એમ તો જમશેદપુરની તાતા–ફેક્ટરી વિષે પણ એવાં જ ગપાટા ચાલે છે કે તાતા પોતે મહાત્માજીને મળી ગયા—આજે જ, અને જો લડત ઊપડે તો આખું કારખાનું બંધ કરી બેસવાનો કોલ દઈ ગયા ! બધી બજારુ વાતો છે. સરકાર નહિ કરે. પકડશે—કદાચ છે ને રાતોરાત પકડશે. '

પાણીનો ગ્લાસ માણેકબહેનના હાથમાં જ ભરેલો હતો, પણ એ મોંએ અડકાડવાનું વીસરીને એ વિમાસી રહ્યાં. મોં પર પતિના ભાખેલા આગમ–બોલની વાદળી છવાઈ ગઈ. એ બોલવા જતી હતી કે ' તો તો મને...... '

' હા એ તો, લિસ્ટ તૈયાર જ હશે. '

' હવે જાવ ! જાવ ! ' પત્ની ઊભી થઇને કહેવા લાગી; ' ઘેલા થશો ના. સરકારથી કશું બનવાનું નથી મહાત્માજીએ ખરેખરી એના પગમાં આંટી નાખી છે. પકડે તો તો સરકારનું મોત હાથવેંતમાં સમજવું. '

' ઠીક, ચાલો, જોઈએ, સવારે શું થાય છે. '

પછી સવારે જ્યારે મનોહરલાલ ઊઠીને ટેલિફોન પર

નંબર ઘુમરવા લાગ્યા, ત્યારે યંત્ર ખોટકાઈ ગયેલું જણાયું. સામી બાજૂએ આવેલા પડોશીના ટેલિફોન પર ગયા, ત્યાં પણ કહે કે અમારો ફોન ખોટકાઈ ગયો છે. પાએક કલાકમાં તો આખા ક. બિલ્ડિંગના એકેએક ફોન ખોટા પડી ગયા હતા.

'આ તે શું!'

બહાર નજર કરે છે, તો નજર પહોંચી શકી ત્યાં સુધી પોલીસ! પોલીસ! ચોકીપહેરા બેસી ગયા છે.

માણસો ખબર લાવ્યા: 'ગાંધીજીને અને બીજા ઘણાને પકડી ઉપાડી ગયા......'

'ક્યાં?'

'ઇશ્વર જાણે!'

માણેકબહેને પતિની સામે જોયું. પતિએ એમ તો બેશક ન જ કહ્યું કે 'હું નહોતો કહેતો!' પણ કહ્યું કે 'બિરલા હાઉસ પર ફોન તો જોડો!'

ફોન પાછા ચાલુ થઈ ગયા હતા.

માણેકબહેને બિરલા હાઉસનો ફોન જોડી પૂછ્યું: 'હેલાવ! ગાંધીજી પકડાઈ ગયા શું?'

'બંધ કરો!' સામો ઉત્તર મળ્યો, અને રિસિવર સાથ દેતું નીચે મુકાયું એવું લાગ્યું.

ફરી ફરી બિરલા હાઉસ ખાતે નંબર જોડવાનો પ્રયત્ન કરતાં, એકવાર સામેથી બહુ જ અસભ્ય જવાબ સાંભળવા મળ્યો.

મોડેથી બારણા પરની ટકોરી વાગી. ઉઘાડવા જતા મનોહરલાલે કહ્યું: 'આવી પહોંચ્યા જણાય છે!'

૧૫

ભૂતખાનામાં હું ક્યાંથી આવી પડી !

બહારનાં બારણાં ઉઘાડાં જ રાખોને !'

રવેશમાંથી નીચે રસ્તા પર નજર કર્યા પછી બેઠકમાં આવીને મનોહરલાલે ઘાટીને એ સૂચના આપી; અને પત્નીને કહે કે 'ચાલો, ચા નાસ્તો તો ફોજદારસાહેબ સાથે બેસી કરિયે.'

'આવી પહોંચી પોલીસ !' માણેકબહેનના ચિત્તમાં હલબલાટ થયો તે અછતો ન રહી શકયો. એમણે જરા વધુ વ્યાકુળતા બતાવતાં વિમળાને કહ્યું : 'ઘેલી ! હું તો ચાલી ! આવું ધાર્યું જ નહોતું. ઘરમાં કોણ રહેશે? આમને કોણ સાંભળશે ? તું બે'ન, આંહીં રહીશ ને ? મૂંઝાઈને ચાલી નહિ જાને ? જલદી કર બે'ન, હું નાહી લઉં, ને કોઈક મારું બિસ્તર કાઢો.'

મનોહરલાલે ધીરેથી ઊભા થઈ, પત્નીનું બાવડું પકડી, ખુરસી તરફ ધકેલતાં ધકેલતાં હસીને કહ્યું : 'કશી ઉતાવળ નથી એ બધી વાતોની. ચાલો, પહેલું કામ પહેલું પતાવો,

બિસ્તરમાં તો દાંતિયો કાંસકી, સ્નો, તેલ, કંકુની શીશી, વગેરે બધું હું જાતે જ ભરાવીને પાછળ મોકલીશ. હું જ સુપરવાઈઝ કરીશ ને!'

પછી ધીરથી વિમળાને મનોહરલાલે સૂચના દીધી: 'પેલી રિવોલ્વર-સમજ્યાં ને!-નાની બંદૂકડી, મારા સૂવાના ખંડમાં ટેબલ પર પડી છે ને, તે રસોડામાં લઈ જઈ લોટના ડબ્બામાં દાટી દો.'

ત્યાં તો ચાહની ટ્રે લાવનાર ઘાટીએ શાંતિથી સંભળાવ્યું: 'તો મી ઠેવલેલા આહે-હો! ઠેવલેલા આહે.'

આમ કહેતાં કહેતાં એ અદ્ભુત લાગતા માણસે, ગુજરાતીઓ જે છટાથી નકાર ભણવામાં માથું આડું હલાવતા હોય છે, તે છટાથી હકારમાં એનો મોટો તોલો હલાવ્યો.

'બ...રૂ-રા!' (એટલે કે વારુ!) મનોહરલાલે જરાપણ સંક્ષુબ્ધ બન્યા વગર, નહાવાનું પાણી કાઢ્યું છે એમ કોઈ કહે અને જે રીતે જવાબ આપે તે રીતે ઘાટીના આ કાર્યને અનુમોદન આપ્યું, ત્યારે માણેકબહેન અને વિમળા, એ બેઉ તો આ શેઠ-નોકર વચ્ચેનો વ્યવહાર દેખી સૂમસામ ઊભાં થઈ રહ્યાં.

રિવોલ્વર! લાઈસન્સ વગરની રિવોલ્વર! અને આજે સવારને પહોર ટેબલ પર! તે પણ પાછી રામાએ ઠેકાણે મૂકી! વધુ આશ્ચર્યને બદલાવવાની વેળા નહોતી. બારણે ઘંટડી વાગી. પણ દ્વાર તો ખુલ્લું જ હતું, ને એ દ્વારની આગળ જ બેઠકનો ખંડ હતો.

ત્રણેક યુનિફૉર્મધારી સિપાહીઓને બહાર રહેવા દઈ પોલીસ સબ-ઇન્સ્પેક્ટરે અંદર પ્રવેશતાં કહ્યું કે, 'કાં, ચા પીવા આવું કે, શેઠ સાહેબ ?'

'આવો સાહેબ, તમારી જ રાહ જોઈએ છિયે,' મનોહરલાલે જેમ બેઠા હતા તેમજ બેસી રહીને નિમંત્રણ આપ્યું.

'ઓહો ! આ ઘરમાં તો હું પહેલી જ વાર આવું છું;' એમ કહેતા કહેતા પોલીસ અધિકારીએ ઘરની અંદર જરા આગળ કદમો માંડ્યા, એટલે મનોહરલાલે ઊઠીને, હાથમાં ચાહનાં કપ-રકાબી સાથે અફસર પાસે જઈ કહ્યું : 'આગાઉ અહીં નથી આવ્યા ? ચાલો ચાલો, મકાન બતાવું.'

મનોહરલાલે મેમાનને ઓરડા પછી ઓરડામાં, રવેશમાં, બાથરૂમોમાં પણ, અને રસોડામાં સુધ્ધાં, સાથે લીધા. દરેક સ્થળ, આલમારી, ટાંકું, ભીંત-કબાટ, બતાવતે બતાવતે એણે કહ્યું : 'આમાંની કેટલીયે સગવડો મારે ખરચે જ મારે કરાવવી પડી છે. ઘરધણી તો મખ્ખીચૂસ છે. આ જુઓ, મેં એને કહ્યું કે અહીં બળતણ રાખવાનો મેડો નાખી શકાય એવી જગ્યા છે ઊંચે. પણ એ કહે કે પૈસા નથી ! મારે મોટાં મોટાં પીપમાં કોલસા રાખવા પડતાં.' આમ કહી પીપો ખોલીને બતાવ્યાં. પછી કહે કે 'છેવટે મારે ખર્ચે મારે મેડો કરાવી લેવો પડ્યો.'

ઘરધણી ઘર બતાવતો હતો, ને પોલીસ અમલદાર એની કન્યાનું વેવિશાળ કરવાને માટે કેમ જાણે આવ્યો હોય એવા રસથી દરેક ખૂણો ખાંચરો, પલંગ, કબાટ, ટાંકું ને

બેઠા જોતા હતા. બેઉ જાણતા હતા કે જોવાનું ને દેખાડવાનું પ્રયોજન જુદું જ હતું. પણ પોલીસ અમલદારની તો પ્રામાણિક માન્યતા હતી કે મનોહરલાલ શેઠ પોતાનો બ્લૉક અને પોતાની શાનદાર રહેણીની ઢબ બતાવવાને સાચેસાચ ઇંતેજાર હતા. એણે હજુ પણ વિશેષ ખૂણા ખાંચરા જોતે જોતે તારીફ વહાવી : 'આ આખું ક...બિલ્ડિંગ એક સાક્ષાત્ ભૂતખાનું છે. ફક્ત એક આ તમારો બ્લૉક સ્વર્ગીય લાગ્યો. માણેકબે'ન તો વારંવાર મળે, આજ તો થયું કે આપને મળું.'

'સારું કર્યું. આવો દીવાનખાનામાં. ચા તો પીઓ. હું મિલમાંથી નવરો થાઉં જ નહિ, એટલે ભાગ્યે જ મારાં મિસિસના જેવા સોસ્યલ સંબંધો બાંધી શકું છું. મને એવી ફાવટ પણ નથી. બાકી તો એમનામાં હું આવી જ રહું છું ને? આજે જ જુઓને, બજારોમાં ઊથલપાથલ થાય છે, ને મારો ટેલિફોન ખોટકાઈ ગયો હતો. તમે ભાઈ સાહેબ, આ ધરપકડો હજુ જરા વહેલી કરી હોત તો શું ખોટું હતું?'

'શું કરિયે સાહેબ? કમબખ્ત ગુલામી...પાપી પેટ પડ્યું છે ને...બાકી તો હવે 'સ્વરાજ' થઈ જાય એટલે અમારે કાળા હાથ કરવા મટે...'

એવાં એવાં સલૂણાં સુંવાળાં વાક્ય વાપરતે વાપરતે અધિકારી ચા પીવા બેઠા ત્યાં માણેકબહેન બાજૂમાંથી આવ્યાં, ને બોલ્યાં, 'હાં, હું તૈયાર છું.'

'પણ હું તૈયાર નથી ને?' અધિકારીએ નવાઈ ઉપજાવી;

એની નજર તો બીજે જ બધે ઘૂમતી હતી. ઊંચે ખીંતીઓ પરનાં કપડાં, અને નીચે પગરખાંની જોડીઓ પર એની આંખો હતી. પછી શાંતિથી એણે પૂછ્યું : 'પેલા ભાઈ ક્યાં ગયા ?'

'કોણ વળી ?'

'પેલા સુધાકર.'

'કોની વાત કરો છો ?' મનોહરલાલે ચકિત બનીને પૂછ્યું.

'એક વિદ્યાર્થી અહીં રહેતા હતા ને તેની.'

'અરે હા;' માણેકબહેનને યાદ આવ્યું કે એ ભાઈ તો આગલી રાતે ઘરમાં પાછા જ ફર્યા નહોતા. એમણે કહ્યું: 'કેમ ? એમનું વળી શું છે ?'

'બીજું તો શું હોય ? વોરન્ટ. અમલદારે ગજવામાંથી કાગળ કાઢ્યા ને નામો વાંચ્યાં; 'સુધાકર, રાજમોહન શર્મા, ઉર્ફે હીરાલાલ.'

'આ નામનું તો કોઈ નહોતું,' માણેકબહેને કહ્યું : 'તમે ઘર ભૂલ્યા લાગો છો !'

'હાં–હાં એમજ ત્યારે તો. કંઈક ગલતી થઈ હશે. વારુ. ત્યારે માફ કરશો. હું જઈશ.'

'કેમ ? ગને નથી લઈ જવાની ?'

'વોરંટ નથી, એટલે દિલગીર.'

'અરે પ્રભુ !' મનોહરલાલે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

'કેમ સાહેબ ?' અધિકારી હસ્યા.

'આશા હતી કે મારે વર્ષ બે વર્ષ સાડીઓનું ખરચ બચશે.'

'એવું ફોગટ બોલો ના,– ગૉડ ફર્બિડ (પ્રભુ એવું ના કરે.) સાડીઓનો આપની મિલમાં ક્યાં દુકાળ છે ?' એમ કહીને એ અધિકારી ઊઠયો ને બોલ્યો : 'વૉરંટ કાઢનારા પણ બેવકૂફોના સરદારો મળ્યા છે. મકાનનો નંબર જ ખોટો મૂકયો ! માફ કરજો.'

'પણ મને આ વખતે કેમ લાભ નથી મળતો ?' માણેકબહેનને આ કૌતુક ચપળ બન્યું.

'તમે તો હવે ક્યાં લિસ્ટ પર રહ્યાં છો ? નામ નીકળી ગયું છે. મોજ કરોને, બાઈસાહેબ ! સારું થયું કે તમે આમાંથી નીકળી ગયાં. મનોહરલાલ શેઠ તો સરકારના માનીતા કહેવાય, કારખાનેદારોને તો અમારે સંભાળી લેવાના છે. તમને લઈ જઈએ એટલે મનોહરલાલ શેઠનું મગજ કામ કરી શકે નહિ, સરકારને એ પરવડે નહિ. લ્યો, સાહેબજી !'

બારણાં તરફ જતાં જતાં એણે એક ઓરડામાં સંકોડાઈને ઊભેલી વિમળાને નજરમાં લીધી; મનોહરલાલ તરફ ફરીને કહ્યું : 'કોઈ મેમાન જણાય છે !'

'હા, તમારી ગણતરી બહાર તો અમારા ઘરમાં કોઈ હોઈ શકે જ નહિને ?'

માણેકબહેનના આ કટાક્ષથી અમલદાર હસ્યો. ને બોલ્યો : 'નહિ, નહિ, એટલાં સખ્ત ન બનો. હું તો આ

ઘરનો સ્નેહી માણસ છું. તમારી દીકરીઓને તો હું રોજ સ્કૂલને રસ્તે મળું. મને એ 'કાકાજી' કહી બોલાવે, હું બચ્ચાં કહી ખબર પૂછું, પણ આ તો નવો ચહેરો જોયો એટલે સહજ!'

'વારુ! વારુ!' કહેતા મનોહરલાલે એમને બારણા બહાર મૂકતાં મૂકતાં જરા ટમકું મૂક્યું; 'નેતાઓની રાઉન્ડ-અપ પણ તમે ભારી કુનેહથી કરી. શું થાય પણ બીજું? અત્યારે કોંગ્રેસે આવું નહોતું કરવું જોઈતું. દુશ્મનોના હાથમાં રમી ગઈ કોંગ્રેસ.'

'દરેક સમજદાર માણસ એમ જ કહે છે; પણ એમ તો સાહેબ, સરકાર પણ એ જ લાગની છે. નાક દાબશું તો જ મોં ખોલશે.'

'લાંબુ ચાલશે આ બધું? તમે શું ધારો છો?'

'અરે, પ્રભુ પ્રભુ કરો, શેઠ! પંદર દિવસમાં તો સરકારને નાકે દમ આવી જવાનો. 'કરેંગે મરેંગે' એ સ્લોગનથી જ ટાંટિયા ધ્રૂજી ગયા છે ને! ક્રિપ્સ ગયો, પણ ખુદ ચર્ચિલને આવ્યો સમજોને!'

'અમેરિકા દબાણ કરશે કે?'

'કરશે શું! રુઝવેલ્ટે ચોખ્ખું કહી દીધું જણાય છે.'

'કે?'

'કે હિંદનું પતાવો, નહિતર અમેરિકા લડાઈમાંથી જ છૂટી જશે.'

'પણ ચર્ચિલ કરે શું ? તમારું પતાવવું જોઈ એને કોંગ્રેસે ?'

'અમારું ?'

'મુસ્લિમ લીગનું.'

'હા–હા–હા–હા–' અધિકારી હસી પડ્યો : 'અમારે ને લીગને શી નિસ્બત ? હું મુસલમાન છું તેથી શું લીગનો થઈ ગયો ? હરિ હરિ કરો, સાહેબ ! લ્યો, જે ! જે !'

એમ બોલતો, હવેલીએ હિંડોળાનાં દર્શને દોડતા હિન્દુને પણ આંટી દે તેવી અદ્દાથી હાથ જોડીને એ અધિકારી દાદર ઊતરતો પેલા પોલીસોને કહે કે 'હવે ચલોને ભાઈ ! ક્યા ખડે હો. જલદી ચલો, ટેલિફોન કરેં, કુછ ગલતી હો ગઈ હૈ. કમબખ્ત વારંટ નિકાલનેવાલે ભી મેરે પાંઉકી જૂતી કે લાયક હૈ'

ઘરમાં આવીને મનોહરલાલ પત્નીની સામે જોઈ રહ્યો. માણેકબહેન શરૂમાં જેમ સમતા ખોઈ બેઠાં હતાં, તેમ અત્યારે કંઈક નિરાશ હતાં. પતિએ પૂછ્યું: 'આ કોને માટેનું વૉરન્ટ ? એ નામ કોનાં હતાં ?'

'કાંઈ ખબર ન પડી.'

'ઓંકારભાઈ તો નહિ હોય ?'

'શી વાત કરો છો ? મોંએથી માખ ઉડાડવાના તો વેતા છે નહિ.'

માણેકબહેન જેના નામ પર આમ રહી હરયાં તે

બકોરભાઈ, એટલે એમના ઘરમાં રહેતા પેલા ત્રણ ચાર જણ માંહેલો એક ભણેશરી, વેદિયો, પૂરું બોલવાની ય ત્રેવડ વિનાનો એક ઑઠ માણસ. એ પોલીસના કાળ-પત્રકમાં હોઈ શકે નહિ ! પત્ની હસી એટલે પતિએ વાત પડતી મૂકી.

'જુઓ,' માણેકબહેને હર્ષ દેખાડયો: 'પોલીસવાળા પણ માને છે કે આ લડત લાંબી ચાલે તેમ નથી.'

'તું નહિ સમજી શકે;' એટલું જ બોલીને પતિ અટકી ગયો.

પડોશીઓ મનોહરલાલને ઘેર પોલીસ આવીને ચાલ્યા ગયાનું જાણ્યા પછી પોતપોતાના બ્લૉકનાં બારણાં ઉઘાડી ધીરે ધીરે, કોઈ જોતું તો નથી ને એની તકેદારી રાખી, ડોકિયું કરવા આવ્યા, અને એક જ પ્રશ્ન કરવા લાગ્યાં: 'કેમ, કંઈ ખબર પડી ? નેતાઓને કયાં લઈ ગયા ? કદાચ દેશની બહાર જ ઉપાડી જશે; કોઈક ટાપુ પર રાખશે; સા......ડાર તો નહિ મારે ને ? પણ જામી ગઈ બરાબરની. ટ્રામો સળગાવવા મંડયા છે. મિલમજૂરો જંગ જમાવી દેશે. એ ધાટા જ સરકારને પહોંચશે. સાચા મરણિયા તો એ જ છે. કાંઇ ખોવા રોવાનું નહિ ના !'

દિવસ ચડતો ગયો. સૂર્ય તપતો ગયો. આગલી રાતની વૃષ્ટિનાં વાદળાં વીખરાતાં ગયાં, તેમ તેમ ૯ મી ઑગસ્ટનું રૂદ્ર-રૂપ પ્રકાશતું ચાલ્યું. શાળાઓ, કૉલેજો ને કારખાનાં, પાળ તૂટે ને તળાવો રેલે તેમ રાજમાર્ગો પર ઠલવાતાં ગયાં શિવાજી પાર્કે નારીઓની સમરવીરતાનો જે ઇતિહાસ આલેખ્યો એનાં મુંબઈમાં યશોગાન ગવાયાં. ધ્વજ-

વંદનને અશક્ય બનાવવા માટે અશ્રુવાયુ ફોડનારી પોલીસ -બંદૂકો ભોંઠી પડી. શિવાજી પાર્કની ચારે ફરતી ઈમારતોની ઊંચી ઊંચી બારીઓ, ગોખો, ઝરૂખાઓ પરથી પાણીમાં ભીંજાવેલાં કપડાંનો મેઘ વરસ્યો. અશ્રુવાયુએ ગૂંગળાતી ગુજરાતણોએ, આ પાણીમાં બોળેલા રૂમાલો વડે આંખો ટાઢી કરીને ઉઘાડી-સામે લહેરાતો હતો, શિવાજી પાર્ક પરનો ત્રિરંગી ઝંડો.

વિમળાની આંખો આવું કશું દેખતી નહોતી. એની નજરને રૂંધીને પેલો પોલીસ અધિકારીનો પડછાયો રાત્રિદિન લાંબો ટૂંકો થતો હતો. એણે મને કેમ નજરમાં લીધી? એ નજરના સાણસા વચ્ચે હું શા માટે ચગદાઈ ગયા જેવી બની ગઈ છું? આ માણેકબહેન તો મને અહીં એકલી મેલીને બહાર કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યા જાય છે. વહેલાં મોડાં ફાવે ત્યારે પાછાં આવે છે. પેલાં ત્રણ ચાર જણાં, જે અહીં સૂતાં. ચર્ચાના તડાકા મારતાં, ને બેરફૂફ વેદિયા જેવા જણાતા તે ક્યાં ગાયેબ બની ગયા?

અને બીજી આ શી વિચિત્રતા, કે હવે દરરોજ પરોઢિયે 'દૂધ લેજો બાઈ!' એવી બૂમ મારીને દૂધવાળો ટકોરી બજાવે છે, ત્યારે ઘાટીને સૂતો રાખીને મનોહરલાલ પોતે દૂધ લઈ લેવા ઊઠે છે! દૂધવાળાની સાથે ગુસપુસ વાતો શું કરી લે છે? એમના વાર્તાલાપના બોલ સમજાતા નથી.

પાંચમે દહાડે રાતે વળી કોઈક નવો પોલીસવાળો સાર્જન્ટના પોશાકમાં આવ્યો હતો. તેને મનોહરલાલે છેક બેડ-રૂમમાં લઈ જઈ વાતો કરી. હમણાં હમણાં તો મનો-

હરલાલ, ટાણે કટાણે આવી, બારણા ઉપર ઊભી રહેતી પિત્તળનાં વાસણ વેચવા આવનારી કોઈક સ્ત્રીની જોડે કોઈક પસ્તી ખરીદવા કે કોલસા ખરીદવાની ફેરી કરનારાઓની સાથે પણ વાતો કરે છે. વિમળાના કાન પર એ વાતોનાં વિચિત્ર શબ્દ–ગૂંચળાં અફળાય છે. ભાંગ્યાતૂટ્યા શબ્દો વડે પતી જતી આ વાતચીતનો એક ઈસારો પણ મનોહરલાલ કોઈ ઘરનાં માણસ જોડે કરતા નથી. અને રેડિયો પર પેલો સાઈગોનનો સમય થતાં કદી ચૂકતા નથી. દુનિયા આખી જાણે કે આ ઘરમાં કોઈક ભેદભરમભરી વાર્તાને સ્વરૂપે ઘૂમરાઈ રહી છે.

એક વાર તો વિમળાએ જોયું કે રાતે પોલીસ સાર્જન્ટને વેશે આવનાર માણસને મનોહરલાલે કશુંક ચાવી જેવું આપ્યું; અને કહ્યું, કે 'જૂના સ્ટોર–રૂમમાં.'

આ ગુપ્ત ક્રિયાઓને બાદ કરીને વિમળા જોતી હતી, તો મનોહરલાલ અન્ય આવનારાઓની જોડે રૂ અને કાપડનાં બજાર જ ચર્ચતા, સોનાના, રૂપાના ચડતા ઊતરતા ભાવો છાપામાં વાંચતા, ટેલિફોનો કરતા તેમાં પણ બજારોમાંથી અમુક માલનો આટલો કે તેટલો જથ્થો ખરીદવા વેચવાનો જ વિષય હતો. સામેથી કોઈક કશું પૂછતું હોય અને એના જવાબમાં જ પોતે કહેતા હોય કે—

'એમાં કંઈ માલ નથી. પાણીમાં ભેંસ બેસી જાય એમ બધી ચળવળ બેસી જવાની છે. છોકરમત માંડી છે સૌએ! લ્યો, ઓગસ્ટની તા. ૮ મીની અર્ધરાત સુધી સંત પુરુષે એમ જ કહ્યા કર્યું કે સૌ પોતપોતાને ફાવે તેમ કરજો!

અને હવે પાછા છાપાંમાં ચેલકાઓ ચીતરવા મંડ્યા છે કે અહિંસક રહીને પૂલો તોડજો, પાટા ઉખેડજો, તાર ટપાલ રૂંધજો...અ...હિં...સ...ક રહીને કરજો! છે ને અક્કલનાં પડીકાં! હા–હા–હા–હા–દેશના વ્યાપાર ઉદ્યોગોને લડાઇમાંથી ખટવવાનું ને ઊભા કરી દેવાનું ખરું ટાણું છે, ત્યારે જ આ મોકાણ માંડી. જવા દો ને, ભાઈ! જવા દો હવે. નિરાંતે જેલોમાં બેસી કાંતતાં કાંતતાં ને ખજૂર પોચિયાં ખાતાં ખાતાં સૂઝે આ બધું આપણું વેપારીઓનું આ કામ નથી. અત્યારે તો રળવાનો વખત છે.'

અને ફરી પાછા મનહરલાલ રેડિયોનો કાંટો ફેરવતા સમાધિગ્રસ્ત બની જતા. એના એજ આંક પર એનો કાંટો ઠરતો: બર્લિન સ્ટેશન, ટોકિયો સ્ટેશન, સાઇગોન સ્ટેશન ને સીંગાપુર સ્ટેશન: મશીન-ગનમાંથી તડતડાટી થતી હોય એવી એ સ્ટેશનોની આકાશવાણી છૂટતી: જોશીલી જબાન એવો ભાવ પેદા કરતી કે જાણે બ્રિટનની છાતી પર કાંઈક બંદૂકોની ધાણી ફૂટી રહી છે.

એકાએક સાઇગોન પરથી એક સ્વર સંભળાયો 'મારું નામ ગુલઝાર. મારા બાપનું નામ કાસમ. અમે દેસાઇ વોરા: મારું ગામ કાઠિયાવાડમાં કેરાળી. દગલબાજ સૂવરના બચ્ચા રંગરૂટવાળાએ મને ભરમાવીને ફોજમાં ધકેલ્યો. આજ હું આઝાદ છું. અય મુસલમીનો ને હિંદુઓ! એક બનો. વતનને માટે મરી ફીટો. અમે તો અહીં આઝાદીનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. મારાં તમામ સગાંને સુખી ગુલઝારના સલામ આલેકુમ. મારી ઓરત હૂર......'

ટે'-ટે'-ટે'-ટે' એવા કોઈ વિચિત્ર અવાજે એકાએક આ જબાનને દબાવી દીધી. પણ વિમળાના નજીકના ખંડના બારણા પાછળ એકાગ્ર બનીને સાંભળતા બે કાનને માટે આટલું બસ થઈ પડયું. રાત્રિએ એ પોતાની બા પર કાગળ લખવા બેસી ગઈ. એમાં સૂચના હતી કે દૂરબાઈને છાનીમાની ઘેર બોલાવીને આ સમાચાર સંભળાવજે.

એ દિવસનો રેડિયો સાંભળ્યા પછી વિમળાનો મિજાજ બદલી ગયો. અજાણ્યા, ઉગ્ર, ભેદી, અને એકાએક પોતાને ઘેરી વળેલા મુંબઈ આવ્યા પછીના બનાવોએ એને જે ગૂંગળાટ કરાવ્યો હતો તેનાથી એ પર ચાલી ગઈ. માણસની જિંદગીની અંધારગલીને પેલે પાર મોકળો પ્રદેશ જ્યારે એકાએક આવી પહોંચે છે ત્યારે રોમહર્ષણ થાય છે. વિમળાના અંતરમાં નવી પુલક ઊપડી ગઈ. મનોહરલાલને તો આ સીંગાપુર-રેડિયોના સમાચારનું વિશિષ્ટ રહસ્ય જાણીતું નહોતું, અને માણેકબહેન ખાદીની ફેરી તેમજ ફંડ ફાળાની વ્યવસ્થામાં રાત સુધી બહાર બજારોમાં એટલાં ગરકાવ હતાં કે વિમળાનાં ઘેર આવીને નિહાળેલું પ્રફુલ્લિતકર પરિવર્તન દેખી છૂપી ધરપત વળવા ઉપરાંત એમને વધુ કંઈ રસ પડયો નહિ. ઘેર આવીને એ ફક્ત એટલું જ જોઈ લેતા, કે વિમળાને છોકરાં સતાવતાં તો નહોતાં ને! પણ છોકરાં તો વિમળાની સાથે જ ઊઠતાં. નાનો બાબો પણ બાનું નામ લેતો નહોતો. મનોહરલાલનાં ખાનપાન, કપડાં, નાવણ દાતણ વગેરેનું ઝીણામાં ઝીણું જતન થતું હતું. ઓછાબોલા મનોહરલાલ અને લજ્જાળુ વિમળા વચ્ચે અમસ્થો યે વાણીવ્યવહાર નહોતો થતો, ઉપરાંત પોતાની કોઇપણ ખસિયતને

સાધન સામગ્રી વિના રહેવું નહોતું પડતું એટલે મનોહર-લાલના હોઠ વિમળા પ્રત્યે મૂગા રહેતા. આંખો પર તો એ આકાશી રંગનાં ચશ્માં ચડાવતા ને એને ઊંચે જોવાની ભાગ્યે જ ટેવ હતી.

માણેકબહેન રાતે આવે ત્યારે ઘણુંખરું તો ગળાનો ઘૂઘરો ખખડાવીને, લોથપોથ થઈ સોફા પર પડતાં પડતાં આવું આવું કંઈક બોલે:—

'આજ તો બસો તાકા ઊપડી ગયા. આજ તો પહોંચી ગઈ બરજોરજી શેઠને બંગલે. બડા પક્કા! કહે કે ખાદીને તો હું અડકું પણ નહિ, એક તસુ પણ લેવસ નહિ; પણ છેવટે તો બાપડા પાણી પાણી થઇ ગયા; પચીસ તાકા લઈ લીધા. હરિજન ફાળામાં પણ પહેલાં તો ગરમ ગરમ થઈ કંઇક ઉકળાટ મચાવ્યા, પછી સો ભરી દીધા.'

વળી બીજી રાતે—

'આજ તો મીર માર્યો. સર દેસાઈ ને બંગલે પહોંચી ગઈ પક્કા સામ્રાજ્યવાદી. પણ મે કહ્યું કે સાહેબ, હું તો તમારી દીકરી બનીને આવી છું. તમારા રાજકિય વિચાર ગમે તે હોય, પણ શું દીકરીને ખાલી હાથે પાછી વાળશો? પછી તો ગળી ગયા, ને દસ તાકા ખાદી લીધી, હરિજન ફાળામાં રૂપિયા બસો ને એક દીધા. મને કહે કે જોજે હો, સેબોટે-જની ચળવળમાં વાપરતી નહિ...'

પત્નીનાં આવાં આવાં, આત્મગૌરવનાં ને આત્મ-તૃપ્તિનાં ગાણાં સાંભળતો પતિ રંગીન ચશ્માંની પાછળ

પોતાની આંખોમાં કેવા કેવા રંગોને રમાડી રહ્યો છે તેની માણેકબહેનને શી જાણ હતી ? નીચે જોઈને, ધોતિયાનો છૂટો છેડો ખભા પર નાખીને એ તો હં-હં-હં એવા હોંકારા દેતો દીવાનખાનામાં આંટા મારતો હતો. અને માણેકબહેન પોતે હરિજનવાસમાં જઇ બાળકોને મીઠાઈ વહેંચી આવ્યાં એનો છેલ્લો અહેવાલ આપવા લાગ્યાં ત્યારે પછી બગાસાં ખાવા મંડયો, પણ એણે સાંભળી લીધો.

‘શું કંટાળી ગયા ?’ પત્ની હસી પડી: ‘મન તો ક્યાંક, સરકારના કોઈક નવા ખરીદી–ઓર્ડરમાં જ ભમતું હશે.’

‘હા–હા–ઠીક યાદ કર્યું. આજે જ એક નવો ઑર્ડર મળ્યો છે, ને મારે મિનલપુર જવું પડશે કાલે.’

‘કેમ ?’

‘ત્યાંની મિલમાં એ કાપડનું રંગાટ–કામ કરવાનું છે. મારે એ કલરની મેળવણી બતાવવા જવું પડશે. જર્મન કલર મળતા નથી, ને આ જરા મુશ્કેલ કામ છે.’

‘મને તો એમ થાય છે, કે આવાં સરકારનાં લડાઈના કામમાં હાથ કાળા કરતાં તો હમણે કંપનીમાંથી નીકળી જાઓ.’

‘એ તો પછી કાળા હાથને સાફ કરી નાખશે.’

‘ના, ના, આ કાળો રંગ તો, તમે જર્મનીનું સાયન્સ શીખી આવ્યા છો છતાં પણ નહિ ઊપડે.’

મનોહરલાલ કાપડ રંગાટનું રસાયણ–જ્ઞાન જર્મની જઈ મેળવી લાવ્યા હતા,

મનોહરલાલ કંઈ બોલ્યા નહિ એટલે માણેકબહેને હસતે હસતે કહ્યું: 'જ્યાં જાઉં છું ત્યાં લોકો એ જ મેણું મારે છે કે દેશસેવા કરવા નીકળતા પહેલાં પતિ પાસે તો દેશદ્રોહનું કામ છોડાવો !'

'તે છોડાવોને શક્તિ હોય તો.'

'શક્તિ તો બધી જ અહીં હાર કબૂલી લ્યે છે.'

'ત્યારે તો હું લાચાર !'

'પણ હું એમ કહું છું કે તમારા અરધી આની ભાગ માટે કંપનીને સાડા પંદર આનાની લૂંટ કરવામાં શીદ મદદ કરો છો ?'

'હં–'

'શું હં–હં કરો છો ?'

'કરો દલીલ. સુધારો મને. હું ક્યાં મોંએ ડૂચો મારું છું ?'

'કાળમીંઢ છો કાળમીંઢ !'

'તમે તો જળ છો ને ? પાણી તો મોટા કાળમીંઢ પહાડોને ય ભેદી શકે.

આવા ઉડાઉ જવાબ આપીને એણે પત્નીને ચૂપ કરી દીધી, પણ એની મનોગત વાત એ પ્રકટ ન કરી શક્યો, વળતા પ્રભાતે એ મિનલપુર જવા ઊપડી ગયો.

વિમળા એક વાર એકલી હતી. છોકરાં સિનેમા જોવા

અને માણેકબહેન રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવા ગયાં હતાં. સંધ્યાનો કાળ હતો. સરકારી હુકમ પ્રમાણે અંધારપટે નગરીને બિહામણી બનાવી હતી. ઝાંખા માર્ગ–દીવા માથા પર ઢાંકણુ ઓઢી જઈ, ભયભીત ગુનેગારોની પેઠે, ભોંય તરફ જ જોતા હતા. આજુબાજુ કે ઊંચે નજર ન કરવાની એમને કડક આજ્ઞા હતી. ઘરની અંદરની બત્તીઓ પર પણ પરદા હતા. બારીઓ પર અંધારીઓ ઢોળી દેવાઈ હતી. વિમળા રસોડામાં રાંધણું કરતી કરતી મનમાં મરકાતી હતી. કે શું જાપાની વિમાનો એકાદ નાનકડો દીવો દેખીને યે મુંબઈ પર તૂટી પડે તેવી બીક સાચી હશે? કે સરકારે લોકોમાં ડર થરથરાટી ભરી દેવા જ આ કરામતો કરી હશે?

બરાબર એ વખતે, બારણા પર ટકોરી વાગી. વાગી નહિ, પણ જાણે કે ચીસ પાડી ઊઠી. આવો ઘંટડી–સ્વર વિમળાએ આટલા દિવસોમાં કદી સાંભળ્યો ન હતો. ઘાટી બહાર ગયો હતો. એણે બારણું ખોલ્યું, ને એક માનવાકાર અંદર દાખલ થયો. વિમળા હેબતાઈ ગઈ. બૂમ પણ એના કંઠમાંથી ન નીકળી શકી.

મોઢાનું જડબું જેનું તૂટી ગયેલું, માંસનો લોચો બહાર નીકળી પડેલો, શરીરે લોહીલોહાણ ચહેરો, ફેલ્ટ હૅટ વડે અરધો ઢાંકેલો, કોટ પાટલૂનનો લેબાસ, એવો એક માણસ અંદર આવ્યો. વિમળા છેટે હટી ગઇ. આવનારે મજબૂત રીતે કમાડ વાસ્યું.

'અહીં કોઈ નથી.' વિમળાનું મોઢું માંડ ઊઘડ્યું.

'મારી પાછળ પોલીસ છે, મને છુપાવો.' બિહામણો આકાર માંડ માંડ બોલ્યો.

'પણ આંહી નહિ, કોઈ નથી.'

'હું ઘરનો જ છું. હું–હું–વિમળાબહેન, હું ખીમજી.' ફરીથી એ મહામહેનતે આટલા શબ્દો બોલી, આ ઘરમાં પોતે કેટલો પરિચિત અને રજેરજનો જાણકાર હતો એની પ્રતીતિ આપતો આ માણસ—પોતે જુવાન છે કે પૌઢ એટલી પણ ઓળખાણ આપી શકે એ પૂર્વે, આ મકાનના એક અંધારિયા અગોચર નાના મેડા પર ચડી, કોલસાની ગુણીઓ અને દેવદારનાં ખોખાનાં ભંગારની નીચે જીવતો દટાઈ ગયો.

હજુ પણ દિગ્મૂઢ ઊભેલી વિમળાએ, કોણ જાણે કેવી યે યંત્રવત્ મનોવસ્થાને વશ બની, એ મેડા પાસેની સીડી ઉપાડી લીધી. અને બીજા એક ખંડમાં લઈ જઈ ઊંચી અભરાઈ પર માંડી, પોતે ઉપર ચડી યંત્રવત્મેલ મૂક કરવા લાગી. સુભાગ્યે ઘરનો ઘાટી કઢી કરવા માટે દહીં ખરીદવા બહાર ગયો હતો એની ગેરહાજરીમાં આ બધું બની ગયું.

ખીમજી!–વિમળાના હૃદય-ધબકાર સહેજ શમ્યા, યાદદાસ્તનાં ડોળાણ ઓસર્યાં, અને એણે ખીમજીને ઓળખ્યો. મિલના ઓફીસનો આ કાન્ફૂન માણેકબહેનને ઘેર સીધું–સામાન ખરીદીને મૂકવા આવતો હતો કોઈ કોઈ વાર. એ અડબૂથ જેવો માણસ આ સાહેબલોકના પોશાકમાં શા માટે? એનું જડબું કોઈ વિચિત્ર જખ્મે ચૂંથાયેલું કેમ? એની

મોટી મૂછો ક્યાં ગઈ? ક્યું ઘોર કૃત્ય કરીને, ક્યાંથી નાસી છૂટયો હશે? પોલીસ એની પાછળ શા માટે પડી હશે? મીંદડી ચડી જાય એવી ઝડપ ને સ્ફૂર્તિથી એ જખ્મી માણસ મેડા પર ચડી ગયો હતો! આ બધી શી ભૈરવ-લીલા ચાલી રહી છે! આ આખું ઘર, આ શહેર, આ સમગ્ર દેશ ને દુનિયા, કેમ કોઇ કાવતરાંનાં કાળ-ઠેકાણાં બની ગયાં છે! હું આમાં ક્યાંથી આવી પડી!—નાસીને, ઉપલે મજલેથી નીચે કુદકો મારીને ઝટ ટ્રેનમાં બેસીને પોતાના ગામ ભેળી થઈ જવા એ તલસી ઊઠી.

પાછું કંઈક યાદ આવ્યું. બારણે જઈ બીજો આગળિયો પણ બીડી દીધો, સીડી ઉપાડી, પેલા મેડાને લગાડી, પાણીનો લોટો ભર્યો, સીડી પર ચડી, મેડે સાદ કર્યો, 'ભાઈ, પાણી પીવું છે?'

સામેથી હાથ લંબાયો. લોટો એ હાથે લીધો. પીને પાછો આપ્યો. અવાજ પણ થયો: 'હજુ જોઈએ...'

ફરી મોટો લોટો ભરીને એ ઉપર ચડી. પીનારના કંઠના ઘટકારા એને કાને પડતા હતા. 'હા...શ! મા!' એવો મૂંગો સ્વર સંભળાયો.

ફરી એણે સીડી ઓરડામાં ખેસવી લીધી.

છોકરાં સિનેમા જોઈને આવ્યાં, અને માણેકબહેન પણ તે પછી આવ્યાં. એમની સાથે પેલો દરવાન લૈયો હતો કે જેને વિમળાએ પોતે દેશમાંથી આવેલી તે પ્રભાતે દીઠો હતો, ને તે પછી પણ જ્યારે જ્યારે પોતે નીચે ગઇ ત્યારે

નીચેને દરવાજે ઉભેલો, અગર માણેકબેન કેટલીકવાર બહાર જઈ ઉપર આવેલાં ત્યારે ત્યારે માણેકબ્હેનનો ખરીદીનો સામાન લઈ ઉપર આવેલો દીઠો હતો. આ રાત્રિયે એણે અંદર આવી, સામાનનાં પડીકાં દીવાનખાનામાં મૂકી, પછી એણે હાથની તાળી પડી.

'કેમ, ભૈયાજી!' માણેકબ્હેનને આ વિચિત્ર ચેષ્ટાએ ચમકાવ્યાં.

'ના, કંઈ નહિ બેન! એ તો હું ખીમજીને લેવા આવ્યો છું.'

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાપ્રયોગ! સ્વરમાં પણ પરિવર્તન! આ શું! ભૈયો દરવાન સામે ઊભો ઊભો હસી રહ્યો છે અને પછવાડેના મેડા પર બિલાડીના જેવા ખડખડાટ સંભળાય છે. છુપાયેલો આદમી, ચૂંથાઈ ગયેલ જડએ નીચે ઊતરે છે; એના દિદાર દેખી માણેકબ્હેન સડક થઈ જાય છે.

'અમે જઈએ છીએ' ભૈયા દરવાને શુદ્ધ સંસ્કારી ગુજરાતીમાં સંભળાવ્યું. 'હવે આ ઘર સલામત નથી. બોમ્બ બનાવતાં ખીમજીની બપોરે આ દશા બની છે. ને એની પાછળ પડેલી પોલીસને મેં જુદે રસ્તે વળાવી છે. પણ હવે હું જાઉં છું. કાલ સવારથી તમે મને નહિ જુઓ, જોઈને ચીડાવાનું નહિ રહે, ફરી કદાચ નહિ મળીએ.'

'પણ, તમે...તમે...કોણ?'

'પિછાનનો આ સમય નથી. હતો તો જાસૂસ, પણ સરકારનો નહિ. અહીં હવે નહિ રહેવાય. પોલીસે

રાક્ષસ-લીલા આદરી દીધી છે. ગઈ કાલે સાંજે, શામળાપુર સ્ટેશને, પંદર છોકરાઓને ખેતરમાં બેસારીને ઠંડે કલેજે ઠાર માર્યા છે. પાણી પાણી પોકારતા જુવાનોને પાણી નથી દીધું. જઈશું બેન.'

એમ બોલી, દૂર ઊભેલા ઘાટી પ્રત્યે આંગળી ચીંધી, ઉમેર્યું: 'એનો ડર રાખશો નહિ. અમારા માયલો જ છે.'

પેલા ખીમજી નામે ઓળખાયેલ માણસને લઈ આ બેદી પુરુષ, વધુ કંઈ બોલ્યા વિના નીચે ઊતરી ગયો.

'કાળચક્ર' ની અપૂર્ણ રહેલી નવલકથાનો છેલ્લો ફકરો લેખકના હસ્તાક્ષરમાં.

સાહિત્યનાં
પરિમલ